

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Katedra obecné lingvistiky

Diskontinuální morfémy jako teoretický problém morfologie

bakalářská diplomová práce

Autor: Sergey Pomelov

Vedoucí práce: PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Olomouc
2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci „Diskontinuální morfémy jako teoretický problém morfolgie“ vypracoval samostatně a uvedl jsem veškerou použitou literaturu a veškeré použité zdroje.

V

dne

Podpis

Poděkování

Mé poděkování patří PhDr. Ondřeji Bláhovi, Ph.D. za odborné vedení, trpělivost a ochotu, kterou mi v průběhu zpracování bakalářské práce věnoval.

Abstrakt

Název práce: Diskontinuální morfémy jako teoretický problém morfologie

Autor práce: Sergey Pomelov

Vedoucí práce: PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Počet stran a znaků: 48 stran, 98619 znaků

Počet příloh: 0

Abstrakt: Tato bakalářská práce se zabývá diskontinuálními morfologickými prostředky ve vztahu k definici morfému. První kapitola jakožto teoretický úvod práce upřesňuje pojmy kontinuity a konkatenace v morfologii. Druhá kapitola obsahuje kategorizaci a popis diskontinuálních morfologických prostředků (introflexe, diskontinuální afixace, reduplikace, metateze, subtrakce a suprasegmentální morfologické prostředky) s uvedením příkladů z různých jazyků světa. Ve třetí kapitole jsou popsány jevy konfrontovány s klasickou definicí morfému, která se ukazuje jako nedostatečná. Tato kapitola také obsahuje analýzu výhod a nedostatků klasických morfologických popisných modelů vzhledem k popisu diskontinuálních morfologických prostředků. Čtvrtá kapitola nabízí možné způsoby překonání výše zmíněných nedostatků a také obsahuje popis morfologických teorií, které vznikly za účelem přesnějšího popisu diskontinuálních morfologických prostředků.

Klíčová slova: morfologická teorie, gramatický popis, morfém, konkatenace, vnitřní flexe, diskontinuální afixace, reduplikace

Abstract

Title: Discontinuous morphemes as a problem of morphological theory

Author: Sergey Pomelov

Supervisor: PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Number of pages and characters: 48 pages, 98619 characters

Number of appendices: 0

Abstract: This bachelor thesis studies discontinuous morphological phenomena in connection with the definition of a morpheme. First chapter of the thesis serves as a theoretical introduction and defines the terms of continuity and concatenation in morphology. In the second chapter there is a categorization and description of discontinuous morphological phenomena (inner flexion, discontinuous affixation, reduplication, metathesis, subtraction and suprasegmental morphological phenomena) as well as examples of these phenomena in different languages of the world. Third chapter confronts aforementioned phenomena with the classic definition of a morpheme, which appears to be insufficient. In this chapter there is also an analysis of advantages and disadvantages of classic models of grammatical description from the point of discontinuous morphological phenomena. Forth chapter offers some possible means of overcoming these disadvantages. The chapter also contains an overview of some newer morphological theories that was developed in order to provide an adequate description of discontinuous morphological phenomena.

Keywords: morphological theory, grammatical description, morpheme, concatenation, inner flexion, discontinuous affixation, reduplication

Obsah

Úvod	7
1. Kontinuita a konkatenace v morfologii.....	9
2. Diskontinuální morfologické prostředky ve flexivní morfologii.....	12
2.1 Introflexe.....	12
2.1.1 <i>Ablaut</i>	12
2.1.2 <i>Umlaut a metafonie</i>	14
2.1.3 <i>Konsonantické alternace</i>	16
2.2 Diskontinuální afixace	18
2.2.1 <i>Cirkumfixace</i>	18
2.2.2 <i>Infixace</i>	20
2.2.3 <i>Transfixace</i>	22
2.3 Reduplikace	23
2.4 Jiné segmentální morfologické prostředky.....	26
2.4.1 <i>Metateze</i>	27
2.4.2 <i>Subtrakce</i>	27
2.6 Suprasegmentální morfologické prostředky	28
3. Problémy teoretického popisu diskontinuálních morfologických prostředků .	30
3.1 Pojetí morfému a morfu	30
3.2 Klasické modely morfologického popisu a jejich vztah k diskontinuálním morfologickým prostředkům	31
3.2.1 <i>Item and Arrangement</i>	32
3.2.2 <i>Word and Paradigm</i>	34
3.3.3 <i>Item and Process</i>	35
4. Způsoby řešení problémů teoretického popisu diskontinuálních morfologických prostředků.....	37
4.1 Strukturální teorie	37
4.2 Generativní teorie	40
Závěr	44
Seznam zdrojů.....	45

Úvod

Předmětem této bakalářské práce je zkoumání takzvaných diskontinuálních neboli nekonkatenativních morfologických prostředků ve vztahu k pojetí morfému. Diskontinuální morfologický prostředek (dále jen DMP) chápeme jako jakýkoliv prostředek použitý pro označení morfologického významu, který zároveň není vyjádřen jedním fonémem nebo posloupností fonému.

Toto téma je podle našeho mínění velmi zajímavé z několika důvodů: za prvé, samotná povaha těchto prostředků není dost dobře prozkoumána v prostředí evropské lingvistiky (v rámci české, dá se říct, není prozkoumána téměř vůbec), za druhé, z existence DMP plynou dalekosáhlé důsledky pro klasické morfologické popisné metody, které nemají adekvátní pojmový aparát pro popis takových jevů. Jelikož poskytnout univerzálně použitelný pojmový aparát je právě jedním z hlavních cílů obecné lingvistiky jakožto disciplíny, pro tento obor by mohlo být v jistém smyslu přínosné věnovat se otázce, která je tématem této bakalářské práce.

V první polovině práce (kapitoly 1. a 2.) se pokusíme o popis uvedených jevů a v druhé polovině (kapitoly 3. a 4.) ukážeme, že popsání jevy jsou v rozporu s klasickým pojetím morfému, poukážeme na určité meze klasických morfologických přístupů a zároveň navrhneme několik možných řešení tohoto problému, vyskytujících se v literatuře.

První kapitola poslouží krátkým teoretickým úvodem k popisu zkoumaných jevů tím, že uvede a porovná definice konkatenace a kontinuity ve vztahu k morfologii. Jako teoretický základ pro danou kapitolu (stejně jako všeobecně pro jakýkoliv teoretický výklad v této bakalářské práci) byly zvoleny následující obecně přehledové práce o morfologii: *Understanding morphology* M. Haspelmatha, *Morphology* F. Katamby a *Morfologija – Vvedenije v problematiku* V. Plungjana.

Druhá kapitola se bude věnovat samotnému popisu diskontinuálních jevů v morfologických systémech jednotlivých jazyků, přičemž, pokud to umožňuje povaha a výskyt konkrétních jevů, s důrazem na příklady z indoevropských jazyků. Jako základní zdroj příkladů pro tuto kapitolu byl použit sborník vydaný nakladatelstvím De Gruyter s názvem *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, který byl doplněn materiálem z mluvníc konkrétních jazyků.

V této práci se omezujeme pouze na jevy flexivní morfologie a příklady z derivační morfologie budeme uvádět výjimečně, a to ze dvou důvodů: za prvé kvůli

tomu, že rozmanitost derivačních jevů se nedá popsat v rámci bakalářské práce, za druhé kvůli některým morfologickým teoriím, které mají principiálně odlišný popisný aparát pro tvarosloví a slovtvorbu.

Slovní spojení „diskontinuální morfologické prostředky“ je použito v názvu druhé kapitoly záměrně, jelikož odráží praktické zaměření první poloviny práce, kde se budeme snažit se vyhnout, pokud možno, aplikaci určitého popisného stanoviska a teoretickému hodnocení popisovaného jevu jako morfému nebo jako procedury.

Struktura druhé kapitoly je zároveň pokusem o kategorizaci popisovaných jevů na základě povahy změn spojených s určitým prostředkem. První podkapitola pojednává o introflexi neboli vnitřní flexi a jsou zde postupně probrány nejdříve vokalické (umlaut a ablaut) a později konsonantické (palatalizace a jiné) změny. Druhá podkapitola se věnuje diskontinuálním afixům: cirkumfixům, infixům a na závěr transfixům jakožto jevům typickým pro semitské jazyky. Třetí podkapitola se věnuje reduplikaci, čtvrtá a pátá primárně fonetickým jevům, které ale mohou mít v určitých kontextech morfologickou platnost – elizi, metatezi a prozódickým prostředkům (především přízvuku a tónu).

Třetí kapitola se pokusí zkonfrontovat poznatky získané ve druhé kapitole s klasickým kontinuálním pojetím morfému: v první podkapitole se budeme věnovat rozporu mezi nejvíce rozšířenou definicí morfému a morfu a povahou DMP bez vztahu ke konkrétním teoretickým modelům, druhá podkapitola se pak postupně zaměří na pojetí morfému v přístupech Item and Arrangement, Word and Paradigm a Item and Process a pokusí se ukázat nevýhody každého z těchto modelů při popisu DMP. Tato kapitola se opírá především o článek Ch. Hocketa *Two Models of Grammatical Description* a o výše zmíněné obecně přehledové morfologické práce.

Čtvrtá kapitola navrhne možná řešení pro překonání rozporu uvedeného ve třetí kapitole. První podkapitola se bude věnovat přístupům, které pracují s DMP jako s morfémy, v rámci ní se především zaměříme na analýzu práce *Kurs obecné morfologie* Igora Mel'čuka. Druhá podkapitola uvede přístupy, které vnímají DMP jako transformační procedury. Základem pro tuto podkapitolu poslouží článek J. McCarthyho s názvem *A Prosodic Theory of Nonconcatenative Morphology* a další práce tohoto autora.

V závěru práce krátce vyhodnotíme, jaký význam mají probírané diskontinuální jevy pro morfologickou teorii, zvláště pro její úkol vytváření popisných modelů, které by mohly být použitelné bezvýhradně pro popis jakéhokoliv jazyka.

1. Kontinuita a konkatenace v morfologii

Prvním z pojmů, které bychom potřebovali objasnit, než se začneme věnovat tématu práce, je kontinuita. Toto podstatné jméno je odvozeno z přídavného jména *continuus*, což v latině znamená „souvislý“ nebo „spojitý“. Pojem tedy označuje spojitost, souvislost, nepřetržité trvání nebo plynutí. Jeho využití je velice široké v rozličných vědeckých disciplínách: setkáme se s ním v matematice, fyzice, právní vědě, filozofii a mnoha dalších oborech.

Takto široké využití pojmu způsobuje to, že se o kontinuitě nedá mluvit jako o lingvistickém termínu v striktním slova smyslu. Pojem kontinuity se tedy může objevit kdekoliv, kde je potřeba mluvit o spojitosti nebo nepřetržitosti jazykových jednotek nebo jevů. Zejména běžné je také použití příbuzného slova kontinuum: může se jednat například o jazykové kontinuum ve smyslu nářečí, nebo, ve vztahu k morfologii, o kontinuum mezi flexí a derivací nebo mezi vázaným morfémem a samostatným slovem.

Opakem kontinuity je diskontinuita, tedy nespojitost. František Daneš v práci *Kultura a struktura českého jazyka* popisuje kontinuitu/diskontinuitu jako jednu z dimenzí, ve které se můžeme setkat s nepravidelnostmi v jazykovém systému (další dimenzí je statika/dynamika). Jako příklady uvádí nespojitost fonetických jevů nebo diskontinuitu nějaké jazykové změny v diachronickém kontextu¹.

Je pozoruhodné, že se v morfologii pojem diskontinuity jakožto opak kontinuity používá ve smyslu, který je synonymní tomu, jak se v ní používají termíny označující opak konkatenace (nejedná se jenom o termín nekonkatenativní, ale spíše o poměrně velké množství jiných pojmů s podobným významem, jak ukážeme dále), i když samotný kladný termín konkatenace není synonymní s termínem kontinuity.

Pojem konkatenace (anglicky concatenation), stejně jako pojem kontinuity, pochází z latiny a vznikl spojením předpony *com/con* („spolu“) a slovesa *catenare*, odvozeného od podstatného jména *catena* (řetěz). Toto slovo tedy znamená doslova „zřetězení“ nebo „zřetězování“.

Co se lingvistiky týče, pojem konkatenace je poměrně těsně spjat s principem lineárnosti, který byl postulován ještě Ferdinandem de Saussurem v *Kursu obecné lingvistiky*. Tento princip zdůrazňuje, že řeč (parole) vždy probíhá v čase, a tudíž má určitý rozsah, který je měřitelný jenom v jedné dimenzi, kterou je linie. Přitom hned ve stejném paragrafu, ve kterém pojednává o lineárnosti, de Saussure zmiňuje (i když ne

¹ DANEŠ, František. *Kultura a struktura českého jazyka*, s. 25.

explicitně) i konkatenaci: tvrdí, že prvky řeči „se představují jeden po druhém, tvoří řetěz“².

Více o propojení mezi lineárností a konkatenací najdeme například u Františka Čermáka v práci *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (je zvolena z toho důvodu, že termín konkatenace je v ní použit explicitně). Tato práce mluví o lineární povaze textu jako o výsledku, kterému předchází několik operací. Jsou to identifikace (nalezení žádané jednotky jakožto prvku jednoho z paradigmat), selekce (výběr jednotky, která vyhovuje účelu) a nakonec konkatenace (sřetězení jednotky s dalšími jednotkami v příslušné syntagma). Konkatenace neboli kombinace složek syntagmatu má svůj průběh v čase (u psaného textu se projevuje jako lokální sled) a odehrává se na základě více či méně přísných gramatických a sémantických pravidel³.

Čermák dodává, že mimo prostou lineární (sekvenční) povahu mohou mít výsledné řečové řetězce i nesequenční, nemechanickou povahu, nebo že sekvenční povaha kombinace může být porušena suprasegmentálními jevy⁴. Právě těmito nelineárními řetězci, které se vyskytují v morfologické jazykové rovině, se budeme zabývat v této bakalářské práci. Nejdříve se ale ještě podíváme na to, jak se chápe konkatenace v rámci morfologie jakožto lingvistické disciplíny.

Pohled, jenž je do jisté míry podobný tomu, s čím se setkáváme u Čermáka, nacházíme u Plungjana v práci *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*. V kapitole o pojmu morfému autor v návaznosti na Melčuka pojednává o segmentálních morfémech, jejichž definice, stejně jako u Čermáka, je vztažená k lineárnosti a zřetězení. Plungjan ale zdůrazňuje ne proces konstruování syntagmatu, nýbrž možnost jeho zpětného segmentování. Podle autora se jedná o segmentální morfém v případě, kdy se řetězec fonému dá jednoznačně rozčlenit na vedle sebe se nacházející podřetězce⁵. Opakem takových morfémů jsou potom morfémy nesegmentální, jež „se nedají vyčlenit pomocí prosté lineární segmentace“. Mimo nesegmentálních morfémů Plungjan také píše o nelineárních (neboli „roztržených“) morfémech, které jsou sice segmentovatelné, ale zároveň jsou přetrženy jinými morfémy⁶.

² SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*, s. 100.

³ ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*, s. 94.

⁴ Tamtéž, s. 95.

⁵ PLUNGJAN, Vladimír. *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*, s. 38.

⁶ Tamtéž, s. 67.

Haspelmath v práci *Understanding Morphology* mluví o konkatenci v morfologii v souvislosti s typy morfologických vzorců, které rozděluje na dva základní typy: první, při kterém se morfémy řadí za sebou, nazývá *concatenative* (v českém překladu Aleše Klégra a Kateřiny Vašků jsou uvedeny tři možné varianty českého znění tohoto termínu: konkatentivní, konkatenační neboli řetězovitý⁷), a druhý, kam spadá všechno, co není zařazeno do prvního druhu, jenž je označen jako *non-concatenative* (v českém vydání nekonkatentivní, nekonkatenační neboli neřetězovitý)⁸.

V návaznosti na tyto druhy autor také uvádí dělení morfologických operací na konkatentivní, totiž operaci, která sestává ze spojování morfému (např. afixace nebo kompozice)⁹ a nekonkatentivní, jež je definována jako „operace, kterou nelze jednoduše popsat jako spojení dvou morfémů“¹⁰.

Nekonkatentivní operace také najdeme mezi deseti základními morfologickými operacemi v práci Thomase Paynea *Exploring Language Structure*. Payneův pohled je ale mnohem více restriktivní než Haspelmathův: pro něho se rozsah zmíněných operací omezuje jenom na vkládání sufixů dovnitř konsonantního kořene¹¹.

V práci F. Katamby *Morphology* se pojem konkatence zmiňuje také v kontextu popisu morfologických procesů v semitských jazycích a je definován jako mechanické spojení morfémů¹². Dále práce pojednává o teoriích prozodické nebo nekonkatentivní morfologie, které mají za účel popis jevu, jež nejsou založeny na konkatenci.

Jak je vidět, pro označení morfologických procesů, které se podle vyjádření Haspelmatha nedají jednoduše popsat jako spojení dvou morfémů, a také pro označení jejich prostředků, používá morfologická teorie velké množství synonymních termínů: diskontinuální, nelineární, nesequenční, nesegmentní, nekonkatenační (nekonkatentivní), neřetězovitý.

Příští kapitola této práce se bude věnovat právě popisu jevů a prostředků, označených těmito termíny. Pro větší přehlednost a jasnost se ale v následujícím textu

⁷Upozorňujeme tady na způsoby překladu termínu z toho důvodu, že se jedná o pojem, jenž je poněkud neobvyklý pro českou lingvistiku, což se dokazuje mimo jiné i absencí ustáleného českého ekvivalentu.

⁸HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *O čem je morfologie*, s. 52.

⁹Tamtéž, s. 350.

¹⁰Tamtéž, s. 352.

¹¹PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 44.

¹²KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 163.

pokusíme unifikovat terminologii a budeme se snažit používat výlučně (nebo aspoň převážně) jeden z výše uvedených pojmů, a to pojem diskontinuální.

2. Diskontinuální morfologické prostředky ve flexivní morfologii

2.1 Introflexe

V této kapitole se budeme věnovat introflexním jevům, které v rámci kapitoly chápeme jako jakékoli neautomatické střídání morfému uvnitř tvarotvorné báze vztahující se k vyjádření gramatického významu. Můžeme se ale setkat s použitím pojmu introflexe i v širším smyslu, než je definováno výše: například Skalička označoval za introflexi jakýkoliv diskontinuální morfologický prostředek, tedy všechno to, čemu se budeme věnovat v rámci celé druhé kapitoly¹³. Introflexi v užším slova smyslu (též transfixace – flexe typická pro semitské jazyky) se budeme věnovat v podkapitole 2.2.3. Výraz vnitřní flexe používáme jako synonymum introflexe.

2.1.1 Ablaut

Diskontinuální morfologické prostředky, jejichž povaha spočívá ve střídání vokálů, se dají nejlépe ilustrovat pomocí ablautu. F. Katamba definuje ablaut jako změnu vokálu v kořeni slova, která odráží změnu gramatické funkce¹⁴. A. Erhart mluví o ablautu (neboli střídě nebo kmenostupu) jako o obměnách vrcholu kořenové slabiky¹⁵.

Stopy tohoto reliktního jevu, pocházejícího ještě z dob indoevropského prajazyka, můžeme pořád nalézt v některých starých a současných jazycích, jež patří do této skupiny. Například víme o ablautu jako o běžném průvodním jevu jmenné a slovesné derivace v sanskrtu (v Paniniho gramatice byl pojmenován „vrddhi“). V latině se uplatňoval ve slovesné flexi (při tvoření perfekta). Poměrně dobře se ablaut zachoval ve slovanských a baltských jazycích, kde doprovází různé derivační procesy. Nejširší uplatnění ablautu nacházíme v germánských jazycích, kde se používá nejenom v derivaci, ale i ve slovesné flexi¹⁶.

¹³ RUBBA, Johanna. Introflection. In: *Language Typology and Language Universals*, s. 679.

¹⁴ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 100.

¹⁵ ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky: srovnávací fonologie a morfologie*, s. 76.

¹⁶ Tamtéž, s. 81.

Proto jako klasický příklad použití vokalických změn ve flexivní morfologii uvádíme některá paradigmata tvoření préterita a přičestí minulého takzvaných silných sloves v angličtině.

Prvním typem je vzor **sit-sat-sat**, ve kterém alternují dvě samohlásky. Více rozšířeným podtypem tohoto typu je vzor, ve kterém préteritum a přičestí minulé mají stejný tvar, lišící se od přítomnosti pouze kmenovou samohláskou: **cling – clung** (lpět, lnout), **dig – dug** (kopat), **hang – hung** (viset, věšet), **stick – stuck** (vězet), **swing – swung** (houpat), **win – won** (vyhrát), **bleed – bled** (krváčet), **lead – led** (vést), **meet – met** (potkat), **find – found** (najít), **shoot – shot** (střílet), **stand – stood** (stát) atd. Dalším podtypem je vzor, ve kterém se přičestí minulé liší kmenovou samohláskou od přítomnosti a préterita, majících stejný tvar: **come – came – come** (přijít), **run – ran – run** (běžet)¹⁷.

Druhým typem je vzor, ve kterém jsou všechny tři tvary (přítomnost, préteritum a přičestí minulé) odlišné a liší se pouze kmenovou samohláskou: **begin – began – begun** (začínat), **drink – drank – drunk** (pít), **sing – sang – sung** (zpívat), **swim – swam – swum** atd¹⁸.

Jiné nepravidelné vzory sloves také běžně používají střídání kmenových samohlásek, ale v kombinaci se sufixy nebo spolu s dalšími hláskovými změnami:

se sufixem -t: **keep – kept** (držet), **leave – left** (opustit), **sleep – slept** (spát)¹⁹

se sufixem -t a zánikem koncového konsonantu přítomného kmene: **buy – bought** (kupovat), **teach – taught** (učit)

se sufixem -d: **sell – sold** (prodat), **tell – told** (říci)²⁰

se sufixem -en v přičestí minulém se střídáním kmenových vokálů jak ve dvou, tak i ve třech tvarech: **rise – rose – risen** (vstát), **write – wrote – written** (psát), **break – broke – broken** (zlomit), **speak – spoke – spoken** (mluvit), **grow – grew – grown** (růst), **know – knew – known** (vědět).

Jelikož jiné germánské jazyky využívají ablautu podobným způsobem, nebudeme u nich uvádět stejně podrobný přehled všech vzorů, které se tohoto jevu týkají, jak jsme to učinili v případě angličtiny, ale omezíme se na několik málo příkladů a na jevy, jež používají zkoumaný prostředek jiným způsobem, než jak je uvedeno výše.

¹⁷ DUŠKOVÁ, Libuše. *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, s. 171–172.

¹⁸ Tamtéž, s. 172.

¹⁹ Tamtéž, s. 170.

²⁰ Tamtéž, s. 171.

Préteritum německých silných sloves bývá vyjádřeno:
jenom pomocí ablautu: *beginnen* – *begann* (začínat), *fliegen* – *flog* (létat)
pomocí ablautu v kombinaci se sufixem *-te*: *denken* – *dachte* (myslet), *halten* –
hielte (držet).

Příčestí minulé silných sloves bývá tvořeno ve většině případů kombinací
ablautu a cirkumfixu *ge-...-en* nebo *ge-...t*, v případě některých prefigovaných slov
kombinací ablautu a sufixu *-en/t*, nikdy vokalickou alternací zvláště: *begonnen*,
geflogen, *gedacht*, *gehalten*²¹.

Podobně jako v angličtině může být kmenový vokál jednoho nebo více těchto
tvarů u některých sloves stejný jako v přítentu (totiž nealternuje).

2.1.2 Umlaut a metafonie

Mimo pro germánské jazyky typického použití ablautu pro tvoření minulého
času silných sloves má němčina v některých paradigmatech ještě vokalickou změnu *e*
> *i* v druhé a třetí osobě přítentu, občas spojenou také s kvantitativní alternací: *gebe*
(dávat – 1. os. sg.) – *gibst* (2. os. sg.), *nehme* (brát – 1. os. sg.) – *nimmst* (2. os. sg.)²².
Je nutno podotknout, že v tomto případě ablaut nevyjadřuje morfologický význam
samostatně, ale spolu s finálním tvaroslovným sufixem.

Ve všech ostatních germánských jazycích, s výjimkou afrikánštiny, se
ablautová alternace silných sloves zachovala také. Ve většině případů se jedná o
systémy se třemi základními bázemi (nejčastěji *prézens/préteritum/participium*), nebo
v případě islandštiny se čtyřmi²³. Jak je vidět, v germánských jazycích je ablaut
frekventovaným, ačkoli už ne moc produktivním, prostředkem flexivní morfologie.

Dalším specificky germánským diskontinuálním morfologickým prostředkem
je takzvaný umlaut (v češtině je více běžné označení přehláska). Původně to byla
fonologická alternace, ve které se samohláska posouvala podle způsobu artikulace
dopředu v případě, kdy se v následující slabice vyskytoval přední vokál. V pozdějších
dobách přestala být automatická a následně byla přehodnocená jako morfologický
prostředek²⁴.

Umlaut je hojně využíván v němčině (z ní také pochází i termín samotný), kde
je charakteristický pro mnohé tvary plurálu substantiv, komparativu a superlativu

²¹ POVEJŠIL, Jaromír. *Mluvnice současné němčiny*, s. 60–61.

²² Tamtéž, s. 52.

²³ BERKOV, Valerij. *Současné germánské jazyky*, s. 237.

²⁴ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 103.

adjektiv (vždy spolu se sufixem), dále pro některé přítomné tvary silných sloves, konjunktivu préterita silných sloves. Skandinávské jazyky používají přehlásku podobným způsobem jako němčina, zastoupení tohoto jevu je v nich ale více omezeno. Mimo flexivní morfologii se vyskytuje i ve slovtvorbě, zejména pak v islandštině²⁵.

Nejnázornější ilustrací umlautu je tvoření množného čísla. V němčině z osmi typů tvoření plurálu podle klasifikace Jaromíra Povejšila tři používají přehlásku. V jednom z typů je morfologický význam množného čísla vyjádřen umlautem samotným. Jedná se většinou o substantiva mužského rodu: *der Vater* – *die Väter* (otec), *der Bruder* – *die Brüder* (bratr), *der Vogel* – *die Vögel* (pták). K tomuto typu patří také jedno substantivum středního rodu a dva ženského: *das Kloster* – *die Klöster* (klášter), *die Mutter* – *die Mütter* (matka), *die Tochter* – *die Töchter* (dcera). Další dva typy používají přehlásku v kombinaci s finálním sufixem: buďto *-e*, nebo *-er*²⁶.

Stejné relikty najdeme i v angličtině (i když kvůli velkému posunu samohlásek nejsou v některých případech tak snadno identifikovatelné jako v němčině): *man* – *men* (člověk), *foot* – *feet* (noha), *tooth* – *teeth* (zub), *goose* – *geese* (husa), *mouse* – *mice* (myš), *louse* – *lice* (veš)²⁷.

Prostředky podobné germánské přehlásce můžeme nalézt i v jiných indoevropských jazycích: ve staré irštině (známá jako „affection“²⁸), v některých románských jazycích a v albánštině.

Přehláska je v románských jazycích známá též jako metafonie a je běžná pro některá italská nářečí (ve spisovné italštině ji nenajdeme). Tato alternace se vyskytuje jak u substantiv a adjektiv, kde doprovází tvoření plurálu, tak i u sloves, kde se alternovaný tvar vyskytuje ve druhé osobě singuláru oproti základnímu tvaru ve třetí osobě. Uvedme několik příkladů z nářečí města Cavello v jižní Itálii: *mese* (měsíc - sg.) – *miſi* (pl.), *verde* (zelený - sg.) – *virđi* (pl.), *mette* (dávat - 3. os. sg.) – *mitti* (2. os. sg.), *corre* (běžet - 3. os. sg.) – *curri* (2. os. sg.)²⁹.

V portugalštině se metafonie projevuje v některých slovech změnou /o/ v singuláru na /ɔ/ v plurálu (tento protiklad je v portugalštině fonologizován): *ov[o]* –

²⁵ BERKOV, Valerij. *Současné germánské jazyky*, s. 238.

²⁶ POVEJŠIL, Jaromír. *Mluvnice současné němčiny*, s. 124.

²⁷ DUŠKOVÁ, Libuše. *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, s. 39.

²⁸ FORTSON, Benjamin W. *Indo-European Language and Culture: An Introduction*, s. 285.

²⁹ OOSTENDORP, Marc van (ed.). *The Blackwell Companion to Phonology*, s. 2634.

ov[ɔ]s. Tato změna se dokonce stala základem pro analogii a začala se používat ve slovech, kde se původně nevyskytovala³⁰.

V albánštině některá substantiva mužského rodu tvoří množné číslo pomocí alternace $a > e$: *cjap* – *cjep* (kozel), *dash* – *desh* (beran). Malé množství substantiv ženského rodu také tvoří plurál alternací ($a > e$, $o > ua$ nebo $e > ye$ – diftongy jsou fonologizovány): *natë* – *net* (noc), *dorë* – *duar* (ruka), *derë* – *dyer* (dveře)³¹.

Mohli bychom uvést případy podobných jevů i v jazycích jiných rodin než indoevropská. Například v mandžuštině (jeden z tunguzských jazyků, jenž býval v určitém období jedním z oficiálních jazyků Číny) je na střídání vokálu *a/e* založen způsob vyjádření rodu: slova s vokálem /a/ v kořeni se vztahuje k denotátům s mužským přirozeným rodem, kdežto vokál /e/ ve stejném kořeni označuje ženský přirozený rod: *ama* – *eme* (otec – matka), *haha* – *hehe* (muž – žena), *arsalan* – *erselen* (lev – lvice). Fonologické pravidlo vokalické harmonie vylučuje v tomto jazyce možnost výskytu fonému /a/ a fonému /e/ ve stejném slově zároveň³².

2.1.3 Konsonantické alternace

Vokalické alternace ale nejsou jedinými alternacemi, které můžeme potkat v indoevropských jazycích. Příklad nám mohou znovu poskytnout anglická silná slovesa: jeden z jejich typů tvoří préteritum a přičestí minulé (jsou v případě tohoto typu homonymní) pomocí desonorizace (ztrátu znělosti) posledního konsonantu kořene: *bend* – *bent* (ohnout), *build* – *built* (stavět), *send* – *sent* (poslat), *spend* – *spent* (stravit)³³.

Konsonantická alternace známa pod názvem „lenition“ (též oslabení – *weakening*) je běžná pro keltské jazyky a v některých případech může být využívána pro rozlišení pádu substantiv. Například v irštině se tvar genitivu plurálu substantiv liší od nominativu singuláru jenom přítomností oslabující alternace (platí jen pro substantiva bez určitého členu): *ceann* – *cheann* (hlava), *guth* – *ghuth* (hlas), *tuagh* – *thuagh* (sekera), *balach* – *bhalach* (kluk)³⁴.

Mezi další konsonantické změny důležité pro flexi indoevropských jazyků bychom mohli také zařadit palatalizaci. Palatalizace bývá definována buď jako získání sekundární artikulace konsonantem anebo posouvání místa artikulace směrem k palatu

³⁰ ALKIRE, Ti, Carol ROSEN. *Romance Languages: A Historical Introduction*, s. 231.

³¹ NEWMARK, Leonard. *Standard Albanian: A Reference Grammar for Students*, s. 146–147.

³² GORELOVA, Liliia. *Manchu Grammar.*, s. 144.

³³ DUŠKOVÁ, Libuše. *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, s. 170.

³⁴ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 36.

(měkkému patru), často pod vlivem následujícího předního vokálu nebo palatální aproximanty³⁵.

Ve slovanských jazycích je běžná především při derivaci anebo jako doprovodný jev flexe, ale mohli bychom jmenovat alespoň jeden příklad, ve kterém se dá palatalizační změna považovat za prostředek, který vyjadřuje gramatický význam samostatně. Jedná se o tvar nominativu plurálu životných substantiv v češtině, který se vzhledem ke splynutí fonému /i/ a /y/ v současném stavu jazyka liší od tvaru akuzativu plurálu jenom v jednom fonému: kluci – kluky. Funkční zatíženost tohoto prostředku je ještě větší v obecné češtině, kde pád substantiva nenapovídá kvůli synkretismu pádů ani příslušné adjektivum: místo spisovného „hezcí kluci“ (v akuzativu „hezké kluky“) má obecná čeština jenom „hezký kluci“ (v akuzativu „hezký kluky“)³⁶.

Poměrně běžná je palatalizace pro vyjádření množného čísla podstatného jména v albánštině. Pro značné množství albánských substantiv mužského rodu (převážně životné) je příznačná palatalizační alternace $k > q$ [c] nebo $g > gj$ [j]. Druhým typem alternace je $ll > j$ nebo $r > j$. Existuje tři různé způsoby tvoření plurálu s použitím těchto střídání:

1. Plurál je tvořen jenom palatalizací: armik – armi**q** (nepřítel), uj**k** – uj**q** (vlk), murg – murg**j** (mnich), zog – zog**j** (pták), buall – bua**j** (buvol), lepur – lepu**j** (králik).
2. Běžnější typ, při kterém plurál je tvořen palatalizací v kombinaci se sufixem -e: dush**k** – dush**q**e (dub), treg – treg**j**e (trh), prag – prag**j**e (práh), pyl – py**j**e (les).
3. Vzácný typ, při kterém se plurál tvoří zároveň střídáním vokálu v kořeni, konsonantu na konci kořene a sufixem -e nebo bez něj: plak – ple**q** (stařík), breg – breg**j**e (kopec), mashkull – meshku**j** (samec)³⁷.

Jak je vidět, vnitřní flexe se zachovala ve většině indoevropských jazyků jako historický relikv, ale v některých z nich byla přehodnocena jako morfologický prostředek. Častější je situace, kdy introflexe vyjadřuje určitou flexivní kategorii v kombinaci s afixem, ale případy, kdy morfologický význam je realizován pomocí

³⁵ OOSTENDORP, Marc van (ed.). *The Blackwell Companion to Phonology*, s. 1666.

³⁶ BEDNAŘÍKOVÁ, B. Je čeština „ideální“ reprezentant flexivního typu jazyka? *ROMANOSLAVICA*, 2009b, roč. XLV, s. 45.

³⁷ NEWMARK, Leonard. *Standard Albanian: A Reference Grammar for Students*, s. 145.

samotné alternace, existují. Tento způsob tvoření dokonce může být poměrně produktivním vzorem, jak je tomu například v albánštině.

2.2 Diskontinuální afixace

V této kapitole se budeme věnovat diskontinuálním afixům. Tento výraz (který můžeme potkat už u J. Greenberga v jeho klasické práci *Universals of Language*³⁸) používáme v rámci této kapitoly pro označení všech druhů afixů, které nespádají pod definici konfixů, totiž afixů, jež nepřerušují kořen a nejsou přerušeny samy³⁹. Nebudou nás tedy v této kapitole zajímat prefixy, sufixy a interfixy, které splňují podmínky kontinuity a konkatenace, ale všechny ostatní druhy sufixů, které těmto podmínkám neodpovídají.

V úvodu práce bylo zmíněno, že se v druhé kapitole budeme snažit se vyhnout jakémukoliv teoretickému hodnocení a třídění. Tato podkapitola je jistou výjimkou ze zavedeného způsobu podání, a to z toho důvodu, že v lingvistické teorii nenajdeme velké spory o podstatě jevů probíraných v dané podkapitole. Na rozdíl od například ablautu, probíraného v předchozí podkapitole, na jehož podstatu jsou rozmanité názory, se s tím u cirkumfixů, infixů nebo transfixů nesetkáme – většina badatelů se totiž shodne na tom, že jsou to sufixy.

2.2.1 Cirkumfixace

Nejjednodušším ze zkoumaných afixů je cirkumfix, totiž afix, který nepřerušuje kořen, ale je přerušen sám⁴⁰. Jinou definicí je afix, jehož jedna část se vyskytuje před tvaroslovnou bází, kdežto druhá po ní. Jedná se o poměrně běžný jev (i když samozřejmě podstatně více vzácný než afixace nebo prefixace), se kterým se můžeme setkat ve velkém množství rozličných jazykových rodin: v afroasijské, australské, austronéské, uralské, kavkazské, indoevropské a jiných. V některých jazycích jsou omezeny vyjádřením jedné nebo několika málo gramatických významů nebo funkcí (například v jazycích slovanských nebo germánských), v jiných mohou vyjadřovat i podstatně větší počet (například v austronéských jazycích se pomocí cirkumfixů mohou vyjadřovat iterativum, kauzativum, reciprocita, lokativ a jiné funkce)⁴¹.

³⁸ GREENBERG, Joseph H. (ed.). *Universals of Language*, s. 93.

³⁹ MELČUK, Igor. Morphological Processes. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 527.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ HALL, Christopher J. Prefixation, Suffixation and Circumfixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 540–541.

Řada germánských jazyků tvoří pomocí cirkumfixu tvar takzvaného participia II (příčestí minulé). Například německá slabá slovesa mají ve zmíněném tvaru cirkumfix *ge-...-t*: *reden* – **geredet** (mluvit), *lachen* – **gelacht** (smát se). Silná slovesa tvořená pravidelným způsobem používají cirkumfix *ge-...-en* se střídáním kmenového vokálu nebo bez něho: *fahren* – **gefahren** (jet), *laufen* – **gelaufen** (jít), *schreiben* – **geschrieben** (psát), *trinken* – **getrunken** (pít). Existuje také řada případů, ve kterých se vypouští první složka cirkumfixu, v těchto případech je totiž tvar participia II tvořen sufixem⁴².

Dalšími germánskými jazyky, ve kterých najedeme tvoření participium II podobným způsobem, jsou jidiš a nizozemština (*ge-...-eb* pro silná slovesa a *ge-...-t* a *ge-...-d* pro slabá). Ostatní z germánských jazyků cirkumfixy nepoužívají⁴³.

Můžeme také mluvit o existenci cirkumfixu *leg-...-abb* v maďarštině, kde tento prostředek vyjadřuje superlativ přídavných jmen, i když vhodnější by vzhledem k aglutinační povaze tohoto jazyka byla snad interpretace tvaru superlativu jako kombinaci prefixu superlativu a sufixu komparativu: *unalmas* – *unalmasabb* – **legunalmasabb** (nudný – nudnější – nejnudnější)⁴⁴.

Jak už bylo zmíněno výše, gramatika indonéštiny (stejně jako jiných austronéských jazyků) je bohatá na cirkumfixy, ze kterých některé patří do flexivní, jiné do derivační morfologie (i když se tato práce věnuje primárně flexivní morfologii, zvláště v případě některých pro Evropana exotických jazyků je stanovení hranic velice obtížné). Uvedme teď několik příkladů:

- *peN-...-an* označuje deverbalizované substantivum gerundiálního typu a používá se nejvíce s bázemi tranzitivních sloves, přičemž první složka cirkumfixu nahrazuje prefix *men-* označující aktivní tranzitivní sloveso: *menulis* – **penulisan** (psát – psaní), *membaca* – **pembacaan** (číst – čtení), *menembak* – **penembakan** (střílet – střílení)⁴⁵.
- *per...-an* ukazuje na průběh nebo výsledek určitého děje (*ber-* je prefixem intranzitivního slovesa): *berjanji* – **perjanjian** (slibovat – slib), *bergerak* – **pergerakan** (pohybovat se – pohyb), *menolong* – **pertolongan** (pomáhat – pomoc), *mencoba* – **percobaan** (zkoušet – pokus, zkouška)⁴⁶

⁴² POVEJŠIL, Jaromír. *Mluvnice současné němčiny*, s. 55–56.

⁴³ BERKOV, Valerij. *Současné germánské jazyky*, s. 263.

⁴⁴ ISTVÁN KENESEI, Robert M. *Hungarian: Descriptive Grammar*, s. 99–100.

⁴⁵ SNEDDON, James N. *Indonesian Reference Grammar*, s. 41.

⁴⁶ Tamtéž, s. 45.

- se-...-an v kombinaci s reduplikací vytváří ze substantiva adverbiale s významem trvání: hari – **sehari-harian** (den – během celého dne), malam – **semalam-malaman** (noc – celou noc, během celé noci)⁴⁷
- ber-...-an vytváří z číslovky adverbiale s významem „spolu“: dua – **berduan** (dva – my dva spolu)⁴⁸

Několik dalších cirkumfixů má víceméně jednoznačně derivační povahu:

- ke-...-an vytváří abstrakta: baik – **kebaikan** (dobrý – dobro), cantik – **kecantikan** (krásný – krása)⁴⁹
- homonymní cirkumfix ke-...-an spolu s adjektivy funguje jako české slovo „příliš“: kecil – **kekecilan** (malý – příliš malý), mahal – **kemahalan** (drahý – příliš drahý)⁵⁰
- pe-...-an vytváří substantiva ve významu „spojený s něčím“, „místo, kde se něco odehrává“: jagal – **pejagalan** (řezník – jatka)⁵¹

V berberských jazycích se cirkumfix t-...-t používá jako nejběžnější způsob tvoření ženského rodu substantiv a adjektiv (otázku toho, zda se tento cirkumfix vztahuje k derivační nebo k flexivní morfologii, znovu ponecháme stranou): aqzin – **taqzint** (pes – fena), agellid – **tagellidt** (král – královna), uccen – **tuccent** (vlk – vlčice), isli – **tislit** (ženatý – vdaná) atd⁵².

Čukotština (vyskytuje se na dálném východě Ruska) používá cirkumfixaci pro vyjádření záporu nebo nepřítomnosti objektu: jatjol – **ajatjolka** (liška – bez lišky), cakett – **acakettake** (sestra – bez sestry)⁵³.

2.2.2 *Infixace*

Infix je morfémem, který přerušuje kořen, ale není přerušen sám⁵⁴. Jinak ho můžeme definovat jako afix, který se vkládá dovnitř kořene takovým způsobem, že předchozí a následující části kořene nemají samostatný význam. S infixací hraničí jevy, které vkládají dovnitř kořene jednotky s menším stupněm vázanosti než afix. Například paštunština (iránský jazyk, kterým se mluví na území Afganistánu a Pákistánu) má

⁴⁷ Tamtéž, s. 60.

⁴⁸ Tamtéž, s. 64.

⁴⁹ Tamtéž, s. 38.

⁵⁰ Tamtéž, s. 53.

⁵¹ Tamtéž, s. 48.

⁵² QUITOUT, Michel. *Grammaire berbère: rifain, tamazight, chleuh, kabyle*, s. 32.

⁵³ PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 42.

⁵⁴ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, s. 528.

zájmené klitikon, jež se může vyskytovat po slovesu anebo se vkládat dovnitř slovesa po první přízvukné slabice⁵⁵.

Pomocí infixů se v jazycích světa vyjadřuje poměrně velké spektrum morfologických kategorií: číslo, slovesný způsob a čas, pasivum, reflexivum a další. S infixací se setkáme v indoevropských, kavkazských, semitských, austronéských a jiných jazycích; je zastoupena v téměř v celém světě s výjimkou Afriky a Austrálie⁵⁶.

Ukažme infixaci na příkladu některých austronéských jazyků. Tagalština vyjadřuje pomocí infixů kategorii aktiva (-um-) a pasiva (-in-): patáy – **pumatáy** – **pinatáy** (zabíjet – zabil – byl zabit), sulat – **sumulat** – **sinulat** (psát – napsal – byl napsán)⁵⁷. V sundštině se infixace používá pro vyjádření kategorie čísla (-ar-): budak – **barudak** (dítě – děti)⁵⁸. Jazyk atayal označuje pomocí infixu -m- vztah slovesa ke konateli děje (oproti vztahu k předmětu)⁵⁹.

Způsobem podobným sundštině vyjadřuje plurál jazyk Nuu-chah-nulth (jeden z malých indiánských jazyků na jihozápadě Kanady): haʔum - **hatʔum** (ryba – ryby), t'an'a - **t'atn'a** (dítě – děti)⁶⁰. Jazyk zoque (jeden z tuzemských jazyků Mexika) vyjadřuje pomocí infixace posesivitu (-j-): buro – **bjuro** (osel – jeho osel)⁶¹.

V praindoevropštině byl nazální infix jedním ze způsobu tvoření prézentu: -ne- v singuláru aktiva, -n- v jiných prézentních tvarech. Infix se vkládal mezi dvě poslední hlásky kořene. Například sloveso s kořenem *ieug-/*iug- (zapřahat) mělo v 3. os. sg. prézentu tvar *iunegti, v 3. os.pl. prézentu *iungenti⁶². Relikty tohoto nazálního infixu nacházíme ve staré řečtině: například tvar „limpano“ (opouštím – 1. os. sg. prézentu) je odvozen od kořene leip-⁶³. Mluví se také o existenci nazálního sufixu v latině, kde některá slovesa tvoří prézens s použitím infixu -n-, zatímco tvar perfekta tento infix nemá: rupit (rozbil - 3. os. sg. perf.) – **rumpit** (rozbíjí - 3. os. sg. prés.), fudit (nalil - 3. os. sg. perf.) – **fundit** (nalévá - 3. os. sg. perf.)⁶⁴.

⁵⁵ MORAVCSIK, Edith A. Infixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 545.

⁵⁶ Tamtéž, s. 548.

⁵⁷ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, s. 528.

⁵⁸ MORAVCSIK, Edith A. Infixation, s. 545.

⁵⁹ TROMMER, Jochen (ed.). *The Morphology and Phonology of Exponence*, s. 473.

⁶⁰ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 46.

⁶¹ Tamtéž, s. 546.

⁶² FORTSON, Benjamin W. *Indo-European Language and Culture: An Introduction*, s. 88.

⁶³ Tamtéž, s. 231.

⁶⁴ MATTHEWS, P. *Morphology*, s. 132.

2.2.3 Transfixace

Transfix je diskontinuální afix, který přerušuje kořen a je zároveň přerušen sám⁶⁵. Rozpoznání transfixů je komplikováno tím, že v některých případech je poměrně obtížné určit hranici mezi tímto diskontinuálním afixem a kombinací infixu se sufixem nebo prefixem. Navíc se můžeme setkat s termínem „segmentální transfixace“ (segmental transfixation), který označuje hláskové změny s morfologickým významem probíhající uvnitř kořene⁶⁶. Z důvodu toho, že tento pojem je synonymní s pojmem vnitřní flexe (podle definice, kterou jsme uvedli v kapitole 2.1), nebudeme dále v této práci termín „segmentální transfixace“ používat.

V jazycích, kde se transfixace vyskytuje, se onen jev vztahuje spíše k flexivní morfologii, jeho využití v derivaci je méně běžné. Obecně spojujeme transfixaci především s jazyky semitské skupiny (používá se také termín „binyanim“), kde je hojně využívaným flexivním prostředkem⁶⁷. Ukažme teď, jak může fungovat transfixace (občas i ve spojení s infixací) zároveň jak ve slovtvorbě, tak ve tvarosloví na příkladu arabského kořene k-t-b, jenž má význam „psát“:

kataba – on napsal

kattaba – on nechal napsat (reduplikace druhého konsonantu kořene vyjadřuje kauzativ)

kaataba – on se dopisoval (reciprocita)

kutiba – to bylo napsáno

kitaabun – kniha

kuttaabun – škola, kde se vyučuje Korán

kitaabatun – psaní

V arabistice se slovesa tradičně třídí na 15 binyanim (singulár „binyam“) na základě vzoru, podle kterého probíhá transfixace⁶⁸.

Ještě názorněji to můžeme ukázat na konjugaci perfekta v maltštině, jež je kombinací afixace a transfixace (na příkladu slovesa s kořenem q-t-l, což má význam „zabit/zabíjet“)⁶⁹:

⁶⁵ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, s. 528.

⁶⁶ BROSELOW, Ellen. Transfixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 552.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 163–164.

⁶⁹ BORG, Albert J., Marie AZZOPARDI-ALEXANDER. *Maltese*, s. 244.

Os.	Sg.	Pl.
1. os.	qtílt	qtílna
2. os.	qtílt	qtíltu
3. os. masc.	qatel	qatlu
3. os. fem.	qatlet	

Semitské jazyky ale nejsou jedinými, ve kterých můžeme nalézt transfixaci: podobné morfologické prostředky používají i jiné afroasijské jazyky. Například jazyk Mubi (jeden z jazyků, kterými se mluví v Čadu) vyjadřuje pomocí transfixů slovesný čas: **felege** (vyměňovat - inf.) – **filik** (aorist) – **fileek** (imperfekt), **derese** (klánět se - inf.) – **diris** (aor.) – **direes** (imperf.).

Další afroasijský jazyk Beja, který se vyskytuje na západním pobřeží Rudého moře, má dvě skupiny sloves, ze kterých první (slabá slovesa) se časuje pomocí tradičních afixů a druhá (silná slovesa) se časuje pomocí rozličných vokalických střídání uvnitř kořene se zachováním konsonantního základu⁷⁰. Ukažme to na příkladu kořene d-b-l, který má význam „sbírat“: **adanbíl** (já sbírám), **danbíl** (on sbírá), **needbíl** (oni sbírají), **adaabíl** (sbíral jsem)⁷¹.

Jak jsme ukázali, diskontinuální afixace je poměrně vzácná pro indoevropské jazyky, ale může být široce využívaným prostředkem derivační a flexivní morfologie v jazycích jiných rodin. Například mezi jazyky, pro něž jsou běžné cirkumfixace a infixace, bychom měli jmenovat austronéské, a mezi jazyky, které aktivně používají transfixaci, jazyky semitské.

2.3 Reduplikace

Reduplikace je proces, který můžeme definovat jako připojení nebo vložení jednotky, která kopíruje bázi (popřípadě kořen) nebo její část. Jinou možnou definicí je afixace, při které je fonologická stránka afixu zcela nebo zčásti určena fonologickou formou báze⁷². Melčuk chápe pojem reduplikace jako nejběžnější z procesů duplikace, kam zařazuje také triplikaci, kvadruplikaci atd. – podle toho, kolikrát se opakuje báze⁷³.

⁷⁰ BROSELOW, Ellen. Transfixation, s. 555.

⁷¹ RUBBA, Johanna. Introflexion. In: *Language Typology and Language Universals*, s. 681.

⁷² WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 557.

⁷³ MELČUK, Igor. Morphological Processes, s. 529.

Reduplikace bývá některými badateli spojována s ikonicitou. Tito badatelé tvrdí, že zmíněný jev má tendenci odrážet intenzifikaci nebo opakování v sémantické rovině. Navíc se tvrdí, že kvůli tomu je spektrum významů vyjadřovaných reduplikací omezeno: pro substantiva to jsou různé typy plurálu (jednoduchý, distribuční atd.), pro slovesa intenzifikace nebo opakovatelnost děje⁷⁴.

Reduplikace může být úplná, nebo částečná a může se lišit také podle toho, jestli je přidána jednotka totožná s bází, nebo jestli v ní probíhají nějaké další změny⁷⁵.

Na začátku ukažme příklady úplné reduplikace, jež je nejjednodušší ze všech druhů reduplikace. Například jazyk Walpiri (jeden z jazyků australských domorodců) tvoří pomocí úplné reduplikace plurál substantiv označujících lidi: kurdu – kurdu-kurdu (dítě – děti), kamina – kamina-kamina (dívka – dívky), mardukuja – mardukuja-mardukuja (žena – ženy)⁷⁶.

Uveďme nyní ještě několik příkladů úplné reduplikace, jež se vztahují spíše k derivaci, než k flexi. Shi, jeden z bantuských jazyků, používá reduplikaci k intenzifikaci významu adjektiv: nyeeru – nyeeru-nyeeru (bílý – hodně bílý). Austronéský jazyk malgaština naopak označuje pomocí úplné reduplikace oslabení příznaku: be (velký) – be-be (docela velký), maimbo (smradlavý) – maimbo-maimbo („trochu smrdící“)⁷⁷. Výše zmiňována tagalština vyjadřuje pomocí reduplikace skutečnost, že se děj odehrává ne v plné míře: sulat – sulat-sulat (psát – psát trochu, málo)⁷⁸.

V případě částečné reduplikace se neopakuje celá báze, ale jenom její část. Například jazyk Agta (jeden z austronéských jazyků) opakuje první slabiku kořene pro vyjádření plurálu: takki – tak-takki (noha – nohy), labáng – lab-labáng (záplata – záplaty), uffu – uf-uffu (stehno – stehna)⁷⁹. Podobným způsobem tvoří množné číslo i jazyk Quileute (indiánský jazyk vyskytující se na severozápadě USA): qa:χ – qa-qa:χ (kost – kosti).

Berberský jazyk Shilha vyjadřuje pomocí částečné reduplikace přítomný čas (opakuje se jenom první konsonant kořene): gen (spát - inf.) – g-gen (přítomný průběhový čas)⁸⁰. Mikronéský jazyk Pohnpei tvoří pomocí opakování prvních dvou fonémů kořene

⁷⁴ WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication, s. 561.

⁷⁵ Tamtéž, s. 558.

⁷⁶ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 182.

⁷⁷ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 38.

⁷⁸ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 182.

⁷⁹ WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication, s. 558.

⁸⁰ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 183.

průběžný čas slovesa: duhp (potopit se) – du-duhp (potápět se), wehk (příznat se) – we-wehk (příznávat se)⁸¹.

Ve slovo tvorbě jazyka Tagalog najdeme částečnou reduplikaci také. Tento jazyk používá opakování první slabiky kořene v kombinaci s derivačními prefixy pro vytvoření nových lexikálních významů: kadilah (svíce) – mag-ka-kandilah (prodavač svíci), mag-ʔa:ral (studovat) – pag-ʔa-ʔa:ral (studium)⁸².

Dalším druhem reduplikace je takzvaná nepřesná reduplikace. Jedná se o situaci, kdy je opakovaný úsek spojen s určitým prvkem, jehož fonologická reprezentace není odvozena od opakované báze⁸³.

Tento typ reduplikace vidíme například v tamilštině (jeden z drávidských jazyků Indie), kde vyjadřuje zvláštní typ plurálu, jež označuje skupinu podobných předmětů: maram (strom) – maram-**kiram** (stromy a podobné), kaappii (káva) – kaapii-**kiippii** (káva a podobné). Jak je vidět, prvek -ki- je stejný pro všechny vzory, ale to, co ho následuje, je určeno tím, jaké fonémy nacházíme v bázi po prvních dvou hláskách⁸⁴.

Kušitský jazyk Saho tvoří množné číslo podstatných jmen pomocí určitého vokálu (ve většině případů /o/) a zároveň pomocí opakování posledního konsonantu báze: lafa (kost) – lafo**f** (kosti), illa (pramen) – illol (prameny), gab (ruka) – gabob (ruce)⁸⁵. Somálština, příbuzná tomuto jazyku, používá stejný postup s jiným neměnným vokálem - /a/: buug (kniha) – buug**ag** (knihy), koob (hrnek) – koob**ab** (hrnky)⁸⁶. Výše už zmiňovaný jazyk Nuuchahnulth pro tvoření plurálu některých substantiv přidává před kořen jako prefix první jeho dva fonémy a foném /t/: maʔas (kmen) – **mat**maʔas (kmeny), haak^watł (holka) - **haat**haak^watł (holky)⁸⁷.

Akanština (nigerokonžský jazyk vyskytující se v Ghaně) vyjadřuje pomocí tohoto způsobu reduplikace opakování aktivity nebo větší množství aktérů vykonávajících aktivitu. V tomto případě se ale nesetkáme s nějakým prvkem, který by nebyl určen formou báze, ale s vokalickou alternací, která spočívá v posouvání artikulace dopředu: seʔ – siseʔ (říkat), faʔ – **fifa**ʔ (brát), soʔ – **so**soʔ (rozsvěcet)⁸⁸.

⁸¹ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding morphology*, s. 38.

⁸² Tamtéž, s. 187.

⁸³ WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication, s. 558.

⁸⁴ Tamtéž, s. 557.

⁸⁵ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 189.

⁸⁶ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 39.

⁸⁷ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 193.

⁸⁸ WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication, s. 558.

Dalším vzácným druhem reduplikace je vnitřní reduplikace, která vkládá opakovaný úsek dovnitř kořene jako infix. Například austronéský jazyk Samojských ostrovů pro tvoření plurálu vkládá do kořene slovesa první jeho slabiku: nofo (sedět - sg.) – nonofo (pl.), moe (spát - sg.) – momoe (pl.). Toto ale platí jenom v případě dvouslabičných kořenů. Tříslabičné kořeny tvoří plurál opakováním druhé slabiky: alofa (milovat - sg.) – alolofa (pl.), savali (jít - sg.) – savavali (pl.)⁸⁹.

V případě, kdy se určitý úsek opakuje třikrát, mluvíme o triplikaci. Nalézáme ji při stupňování některých adjektiv v čínštině: ang (červený) – ang-ang (více červený) – ang-ang-ang (nejvíce červený). Austronéský jazyk mokilština označuje pomocí triplikace trvání a opakovatelnost děje: roar (otřást) – roar-roar (třást se) – roar-roar-roar (třást se pořád, pokračovat v tomto)⁹⁰.

Zvlášť zmíníme ojedinělé případy reduplikace v indoevropských jazycích. Jako částečnou reduplikaci můžeme chápat tvoření perfektivního základu některých sloves v latině pomocí opakování prvních dvou fonémů báze (uvádíme bázi a pak z ní utvořený perfektivní základ) : curr- – **cucurr-** (běžet), dic- – **didic-** (učit se), mord- – **momord-** (kousat). Stará řečtina také tvoří perfektivní základ slovesa pomocí reduplikace, kterou bychom ale na rozdíl od latinské mohli označit za nepřesnou (první hláska báze ve spojení s vokálem /e/): lú- – **lelú-** (ztrácet/ztratit), graph- – **gegraph-** (psát/napsat)⁹¹.

Obecně řečeno, reduplikace je jev, který se uplatňuje jak v derivační, tak ve flektivní morfologii, přičemž v případě flexe se jedná o poměrně malé spektrum vyjadřovaných gramatických kategorií. Tento jev nacházíme v jazycích různých typů, zeměpisně především v Indii a v oblasti výskytu austronéských a nigerokonžských jazyků, u indoevropských jazyků (zejména ve flexi) je vzácný.

2.4 Jiné segmentální morfologické prostředky

V této podkapitole se budeme věnovat dvěma prostředkům – metatezi a subtrakci, jež jsou uváděny spolu v rámci jedné kapitoly ze dvou důvodů. První je jejich vzácnost, jež neumožňuje uvést dost příkladů a věnovat každému z těchto jevu prostor, který by odpovídal podkapitole podle rozsahu. Druhým důvodem je skutečnost, že oba tyto jevy nejsou ze své povahy primárně morfologické, nýbrž fonetické (v případě

⁸⁹ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 191.

⁹⁰ WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication, s. 559.

⁹¹ Tamtéž, s. 563.

metateze se ve fonetice a fonologii používá stejný termín, v případě subtrakce se mluví spíše o elizi).

2.4.1 Metateze

První prostředek, jenž je spojen především s fonologií, který ale může, jak ukážeme, v některých ojedinělých případech vyjadřovat morfologický význam, je metateze. Můžeme ji definovat jako vzájemnou změnu pořadí hlásek nebo fonémů nacházejících se vedle sebe⁹². Dalším termínem pro označení tohoto jevu je permutace (permutation)⁹³.

Uvedme dva příklady použití metateze ve flektivní morfologii, oba se vztahují ke slovesu. Domorodé jazyky Salish (vyskytují se na západním pobřeží Severní Ameriky na hranici mezi USA a Kanadou) používají metatezi jako jeden ze způsobů tvoření slovesného způsobu, jenž označuje jev, ke kterému nedošlo ve skutečnosti: *tʃə* – *tʃəs* (rozbit), *tqʷə* – *təqʷ* (utáhnout)⁹⁴. Austronéský jazyk ostrova Rotuma používá metatezi uprostřed báze pro označení nedokonavého aspektu slovesa: *pure* - *puer* (rozhodnout se – rozhodovat se), *futi* - *fuit* (přitáhnout – přitahovat)⁹⁵.

Jelikož je morfologická metateze vzácná, je obtížné uvádět její příklady jenom z tvarosloví, proto ještě dodáme několik případů použití tohoto jevu ve slovtvorbě. Prvním příkladem je nyní mrtvý jazyk Mutsun, kterým se mluvilo na území, které odpovídá území výskytu jazyků Salish (i když Mutsun není s těmito jazyky příbuzný), jenž tvoří pomocí metateze slovesa z podstatných jmen: *to:her* – *tohre* (kašel – kašlat), *lullup* – *lulpu* (flétna – hrát na flétnu). Druhým příkladem je jedno z nářečí arabštiny, jímž se mluví v hlavním městě Tuniska, – v tomto nářečí se odvozují pomocí metateze deverbalizovaná substantiva: *fhəm* – *fəhm* (chápat – pochopení), *kfər* – *kəfr* (rouhat se – rouhání)⁹⁶.

2.4.2 Subtrakce

Subtrakci můžeme definovat jako zkrácení původního nebo základního tvaru vyjadřující určitý morfologický význam⁹⁷. Ve většině případu se jedná o zkrácení báze o poslední foném. Stejný jev také bývá označován anglickými termíny „truncation“

⁹² BECKER, Thomas. Metathesis. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 576.

⁹³ MELČUK, Igor. Morphological Processes, s. 529.

⁹⁴ BECKER, Thomas. Metathesis, s. 578.

⁹⁵ MELČUK, Igor. Morphological Processes, s. 529.

⁹⁶ BECKER, Thomas. Metathesis, s. 579.

⁹⁷ DRESSLER, Wolfgang. Subtraction. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 581.

nebo „deletion“. V případě morfémického přístupu k tomuto prostředku se mluví o disfixu (Bloomfield) nebo o „odečítacím morfému“ (minus morpheme, Harris)⁹⁸.

Subtrakce je vzácný jev, který není běžně zastoupen v žádné z jazykových rodin. Jeho identifikace je navíc komplikována tím, že je poměrně obtížné odlišit subtrakci od supletivnosti (liší se jenom mírou produktivity)⁹⁹. Navíc není vždy snadné vymezit subtrakci vůči tzv. nulovým morfémům¹⁰⁰.

Nejznámějším a zároveň nejvíc kontroverzním příkladem subtrakce je způsob tvoření některých francouzských adjektiv, jenž byl popsán Bloomfieldem v práci *Language*. Podle něho se existence mužských a ženských tvarů přídavných jmen dá vysvětlit dvěma způsoby. Buď je femininum tvořeno z maskulina pomocí sufixace, anebo je maskulinum tvořeno z feminina pomocí subtrakce: laide – laid (ošklivá – ošklivý), basse – bas (nízká – nízký), pleine – plein (plná – plný)¹⁰¹.

Některá německá nářečí v Hesensku používají subtrakci pro tvoření plurálu řady substantiv. Uveďme příklad z nářečí obce Ebsdorf u Marburku: hond – hon (pes - psi), keənd – keən (dítě - děti), do:g – do: (den – dny)¹⁰². Stejným způsobem tvoří plurál nilosaharský jazyk Murle: nyoon – nyoo (jehně – jehňata), onyit – onyii (žebro – žebra), rottin – rotti (válečník – válečníci)¹⁰³.

V indiánském jazyce Alabama vyjadřuje subtrakce spolu s dloužením předchozího konsonantu opakovatelnost děje (-li je sufix): salat-li (sklouznout) – salaa-li (klouzat). Jazyk Papago (jeden z jazyků mexických domorodců) označuje dokonavý vid slovesa pomocí subtrakce poslední slabiky: huḡuni - huḡu (scházet – sejít), ta:pana – ta:pa (rozdělovat – rozdělit), bidima – bidi (otáčet se – otočit se)¹⁰⁴.

Ve slovanských jazycích můžeme nalézt subtrakci v polské derivaci. Pomocí tohoto jevu polština vyjadřuje augmentativum: bułka – buła, wódka – wóda, beczka – beka¹⁰⁵.

2.6 Suprasegmentální morfologické prostředky

V této kapitole se budeme věnovat morfologickým prostředkům, které se aplikují v rovině vyšší, než je fonologická, totiž na úrovni slabik a slov. Jedná se

⁹⁸ Tamtéž, s. 582.

⁹⁹ Tamtéž, s. 583.

¹⁰⁰ PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 44.

¹⁰¹ BLOOMFIELD, Leonard. *Language*, s. 217.

¹⁰² DRESSLER, Wolfgang. *Subtraction*, s. 582.

¹⁰³ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding morphology*, s. 37.

¹⁰⁴ RUBBA, Johanna. *Introflexion*. In: *Language Typology and Language Universals*, s. 680.

¹⁰⁵ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, 529.

především o přízvuk a tón, ale, jak uvidíme, někteří badatelé zahrnují do této kategorie i jiné jevy. Jako synonymní název se pro suprasegmentální jevy používá také termín autosegmentální (autosegmental, T. Payne). Zastánci morfematického přístupu mluví o suprafixaci¹⁰⁶.

Klasickým příkladem suprasegmentálního prostředku je změna přízvuku. V angličtině je to poměrně produktivní slovotvorný prostředek, pomocí kterého se rozlišují slovesa a podstatná jména, jež mají stejnou fonetickou reprezentaci (čárkou je označen přízvuk): discount – discóunt (sleva – zlevnit), insult – insúlt (urážka – urážet), ímport – impórt (dovoz – dovážet)¹⁰⁷. V případě tohoto prostředku těžko najdeme příklady z flexe, ale mohli bychom zmínit, že v některých paradigmatech italských sloves je přízvuk jediným prostředkem, jenž rozlišuje první a třetí osobu v přítomnosti: párlo – parló (já mluvím – on/ona mluví)¹⁰⁸.

Změna tónu je na rozdíl od změny přízvuku ve flexi více běžná. Například nilosaharský jazyk Maasai vyjadřuje pomocí změny tónu rozdíl mezi nominativem a absolutivem: ðlkítèŋ (býk - nom.) – ðlkítèŋ (býk - abs.). Nigerokonžský jazyk Noni rozlišuje pomocí tónu singulár a plurál substantiv: bwě – bwé (pes – psi), jîn – jín (larva – larvy)¹⁰⁹.

Jiný nigerokonžský jazyk Gokana vyjadřuje změnou tónu čas slovesa: à d5ʔ (on/ona padá) – ā d5ʔ (on/ona spadl/a)¹¹⁰. Jazyky Ubangi (vyskytují se ve Střední Africe) používají čtyři různé tóny pro označení čtyř různých časů a aspektů: imperativu, perfektu, předminulého a průběžného času¹¹¹. Tento prostředek je běžný i ve slovotvorbě, například v čínštině¹¹².

Někteří autoři považují za suprasegmentální morfologický prostředek nasalizaci vokálů. Například Dungra Bhil (indoiránský jazyk vyskytující se na severozápadě Indie) tvoří pomocí nasalizace množné číslo třetí osoby posesivního zájmena: tijaʔa (jeho) - tijaʔa (jejich - mask.), tijaʔa (její) - tijaʔa (jejich - fem.)¹¹³. Terena (jeden z domorodých jazyků Brazílie) vyjadřuje podobným způsobem osobu, k níž se vztahuje

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding morphology*, s. 37.

¹⁰⁸ HYMAN, Larry, William LEBEN. Suprasegmental Processes. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, s. 587.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 588.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 588.

¹¹¹ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, s. 529.

¹¹² HYMAN, Larry, William LEBEN. *Suprasegmental Processes*, s. 588.

¹¹³ PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 43.

posesivita: ayo (jeho bratr) – äyö (můj bratr)¹¹⁴. Jako vhodnější se nám ale zdá chápání nazalizace jako vnitřní flexe v rámci pojetí podaného v podkapitole 2.1. V případě každého konkrétního jazyka by se mělo navíc přihlížet k jeho fonologickému systému. Podobně bychom měli postupovat i v případě vyhodnocení dloužení vokálu jako suprasegmentálního prostředku. Geminaci konsonantů (například v arabštině pro vyjádření kauzativu) bychom na druhou stranu mohli označit buď za interfix, anebo za částečnou reduplikaci realizovanou vložením opakovaného úseku dovnitř kořene. Můžeme se ale setkat s chápáním geminace nebo dloužení vokálů jako suprasegmentálních jevů¹¹⁵.

3. Problémy teoretického popisu diskontinuálních morfologických prostředků

V této kapitole se budeme věnovat definici morfému a morfu a pojetí morfému ve třech základních morfologických popisných modelech, a to ve vztahu k diskontinuálním morfologickým prostředkům. Pokusíme se také poukázat na meze klasického pojetí morfému a na nevýhody klasických morfologických popisných modelů ve vztahu morfologickým prostředkům uvedeným v předchozí kapitole.

3.1 Pojetí morfému a morfu

Existuje pochopitelně velké množství formulací definice morfému, zde ale uvedeme jako základní variantu tu, kterou lze nalézt v práci Ch. Hocketta *A Course in Modern Linguistics*, jelikož tato klasická definice je jednak jednoduchá, jednak vystihuje všechny podstatné rysy morfému, na kterých se může většina lingvistů shodnout: morfém je nejmenší jazyková jednotka mající samostatný význam¹¹⁶.

Nás ale v této práci nezajímá morfém jako takový, nýbrž jeho výrazová stránka, která je známá též jako morf v těch systémech, jež nepoužívají stejné termíny pro abstraktní jednotku v jazyce (*langue*) a pro její realizaci v řeči (*parole*). Klasický názor na fyzickou reprezentaci morfému je následující (citujeme podle F. Katamby): morf se realizuje buď jako foném (opakující se rozlišitelná hláska), anebo jako řetězec fonémů (hlásek)¹¹⁷. Stejně definuje výrazovou stránku morfému i Plungjan a zároveň uvádí

¹¹⁴ HYMAN, Larry, William LEBEN. *Suprasegmental Processes*, s. 588.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 587.

¹¹⁶ HOCKETT, C.F. *A Course in Modern Linguistics*, s. 123.

¹¹⁷ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 24.

Meřčukovu minimalistickou definici morfěmu jako „elementárního segmentálního znaku“¹¹⁸.

Jak si můžeme povšimnout, ve všech výše uvedených případech se předpokládá anebo je explicitně vyjádřeno tvrzení o kontinuální povaze morfu, respektive také o tom, že je tvořen konkatenací (Plungjanův termín „segmentální“ jsme vyhodnotili v první kapitole této bakalářské práce jako synonymum pro „nelineární“). Segmentální povahu morfu předpokládá také definice, kterou nacházíme v *Encyklopedickém slovníku češtiny*: „výrazová jednotka izolovaná při segmentaci mluveného nebo psaného textu, řetězce foněmu a odpovídajícího grafického záznamu“¹¹⁹. Stejným způsobem definuje morf i A. Erhart v práci *Základy jazykovědy*, na rozdíl od autorů slovníku jen neuvádí, výsledkem segmentace čeho může morf být¹²⁰.

Přesto, že je tato klasická představa o výrazové stránce morfěmu poměrně široce uznávána, můžeme o ní mluvit jako o nedostačující vzhledem k popisu diskontinuálních morfologických prostředků uvedených v druhé kapitole této práce. Předpoklad continuity a konkatenace je totiž v zásadním rozporu s povahou většiny těchto jevů. S hlediska klasické definice pod pojetí morfěmu nespadá žádný z výše popsaných prostředků s výjimkou diskontinuálních afixů a reduplikace: introflexe, subtrakce, metateze a suprasegmentální prostředky nejsou tvořeny ani foněmem, ani řetězcem fonémů, tudíž nemohou být popisovány jako morfěmy. Jaký popis a kategorizaci těchto jevů nám mohou v tomto případě nabídnout klasické morfologické teorie? Odpověď na tuto otázku podáme v následující podkapitole.

3.2 Klasické modely morfologického popisu a jejich vztah k diskontinuálním morfologickým prostředkům

Jako výchozí zdroj pro tuto podkapitolu nám posloužil klasický článek Charlese Hocketta z roku 1954, který nese název *Two Models of Grammatical Description*. Právě tato stať položila základ tradice členění morfologických přístupů, se kterou se nyní můžeme setkat ve většině učebnic morfologie nebo základů jazykovědy.

Hockett definuje model gramatického popisu jako rámec, se kterým badatel přistupuje ke gramatické rovině jazyka a pomocí kterého vyjadřuje výsledky svého

¹¹⁸ PLUNGJAN, Vladimír. *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*, s. 37–38.

¹¹⁹ KARLÍK, Petr, Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*, s. 273.

¹²⁰ ERHART, Adolf. *Základy jazykovědy*, s. 69.

výzkumu¹²¹. Ačkoli v názvu článku nacházíme jenom číslo dvě, fakticky jsou v něm zmíněny tři různé modely, ze kterých jeden autor odmítá jako nevyhovující a proto mu příliš nevěnuje pozornost: Item and Process, Item and Arrangement, a Word and Paradigm. Poslední model – i přes jeho odmítnutí Hockettem – budeme dále v této kapitole rozebírat spolu s ostatními modely, jelikož jej lze nalézt v přehledových pracích o morfologii i v současné době.

3.2.1 *Item and Arrangement*

Nejjednodušším ze tří zmíněných modelů je model Item and Arrangement (dále IA), který vzniká ve třicátých až čtyřicátých letech dvacátého století. Spojujeme ho především se jmény L. Bloomfielda, Z. Harrise a Y. Nidy. Podstatou tohoto modelu je přesvědčení o tom, že jakýkoli řečový úsek se dá rozdělit na morfémy, které se nacházejí v určitých vzájemných vztazích. Určit strukturu slova z hlediska tohoto modelu tudíž znamená určit morfémy, ze kterých se slovo skládá, a jejich uspořádání¹²².

Podle Haspelmatha je pro IA příznačné, že tento model předpokládá jenom jeden druh morfologických jednotek (morfém) a jenom jeden proces, pomocí kterého jsou tyto jednotky uspořádány (konkatenace)¹²³. Definice Ch. Hocketta také, jak se zdá, předpokládá nutnost konkatenace: v modelu IA se podle něj slovo skládá ze dvou nebo více bezprostředních konstituentů, každý ze kterých zaujímá určité místo v konstrukci¹²⁴.

Plungjan charakterizuje tento model jako aditivní a na rozdíl od výše zmíněných autorů také dodává, že IA tíhne k „aglutinačnímu ideálu“: má tendenci chápat morfém jako izomorfní jednotku. To znamená, že jeden morfém by měl vyjadřovat jenom jeden význam nebo funkci a zároveň jedna funkce nebo jeden význam by měly být vyjádřeny jen jedním morfémem¹²⁵.

Vzhledem k tomu, že model IA je nejbližší ke klasickému pojetí morfému uvedenému v předchozí podkapitole, můžeme ho označit na nejméně vhodný pro popis diskontinuálních morfologických prostředků. Požadavek nahlížení na slovo jako na výsledek konkatenace morfémů nám znemožňuje teoretický popis značné části těchto jevů.

¹²¹ HOCKETT, C.F. Two Models of Grammatical Description. *Word*, 1954, č. 210, s. 386.

¹²² HOCKETT, C.F. Two Models of Grammatical Description, s. 387.

¹²³ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 43.

¹²⁴ HOCKETT, C.F. Two Models of Grammatical Description, s. 388.

¹²⁵ PLUNGJAN, Vladimír. *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*, s. 39.

Například introflexe se většinou interpretuje modelem IA jako nulový morfém, který se buď vyskytuje v kombinaci s alternací kořene, anebo tuto alternaci spouští. Alternovaný kořen a jeho původní nealternovaná podoba se z tohoto pohledu považují za alomorfy. Za nositele morfologického významu je pak označován nulový morfém. Popis samotné alternace, zejména v případě, když tato alternace není podmíněná morfonologicky, je pak vytlačen ze sféry morfologie a gramatiky všeobecně do fonetiky a fonologie. Stejně by se postupovalo v případě metateze. Takový popis můžeme označit za pokus vyhnout se problému vzhledem k nedostatečnosti teoretického aparátu a za vytváření vysvětlení ad hoc¹²⁶.

Diskontinuální afíxy, jak už bylo zmíněno výše v souvislosti s klasickou definicí morfému, jsou pomocí modelu IA popsitelné. Vzhledem k diskontinuální povaze těchto jevů by ale popis byl poměrně problematický. Například v případě cirkumfixu bychom spíše mohli mluvit o dvou afíxech (prefixu a sufixu), dokonce i v případech, kdy složky cirkumfixu nebo aspoň jedna z nich nemají samostatný význam, jelikož tento morfém se realizuje jako dva řetězce fonému, ne jako jeden nepřerušovaný. Abychom se udrželi u zásady konkatenace, měli bychom také interpretovat infixaci a transfixaci spíše jako alomorfii kořene (analogicky s infixací), než jako afíxaci, což by ale nesmírně zkomplikovalo popis.

Reduplikace by mohla být popsitelná jako klasický afíx, avšak také ne bezproblémově. Vzhledem k tomu, že vyjádření opakovaného úseku ve fonémech není přesně specifikované a odvíjí se v každém případě od kořene, měli bychom předpokládat neomezený počet alomorfů reduplikačního afíxu. Navíc v případě úplné reduplikace bychom nemohli jednoznačně určit, co ze dvou identických složek slovního tvaru je kořen a co je afíx.

Subtrakce by se v rámci modelu IA dala popsat jako nulový morfém (základní tvar by pak pochopitelně měl oproti tvaru odvozenému klasický morfém vyjádřený pomocí jednoho fonému nebo jejich řetězce). Suprasegmentální jevy nemohou být popsitelné pomocí modelu vůbec, protože se vyskytují na úrovni vyšší než morfémy a nevytvářejí s morfémy žádné vztahy.

Jak je vidět, je model IA v klasické podobě schopen nabídnout k popisu veškerého spektra diskontinuálních morfologických jevů velice málo prostředků (pro většinu případů jenom nulový morfém a alomorfii). Na druhou stranu bychom za jeho

¹²⁶ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 45.

výhodu mohli označit hierarchičnost, která striktně odděluje od jiných afixů kořen a zdůrazňuje ho, čímž dává pevný základ pro analýzu. K jeho hlavním výhodám ale patří intuitivnost a jednoduchost, která, jak uvidíme ve čtvrté kapitole, se projeví i tím, že možnosti modelu IA se značně zvětší po jenom minimálním množství úprav.

3.2.2 *Word and Paradigm*

Model Word and Paradigm (dále WP) je nejstarším ze tří uvedených modelů a pochází ještě z tradičních starověkých gramatik sanskrtu, latiny a řečtiny. Z moderních lingvistů spojujeme tento model se jmény R. Robinse, S. Matthewse, S. Andersona¹²⁷. Do jisté míry připomíná tento přístup i zaměření druhého svazku tzv. „akademické“ mluvnice češtiny¹²⁸.

WP přenáší důraz morfologického popisu z morfému na slovo a prohlašuje slovo za základní morfologickou jednotku. Místo dělení slov na řetězce morfému se WP zaměřuje na popis všech možných tvarů konkrétního slova – jeho paradigma¹²⁹. Na morfém se v rámci WP nahlíží vždy v kontextu celého slova, přičemž z pohledu tohoto modelu se na vyjádření jedné funkce může podílet několik morfémů zároveň¹³⁰.

Na jednu stranu je tento model univerzální a jsme pomocí něj schopni popsat v podstatě jakýkoliv jev flexivní morfologie, ať už je tento jev vyjádřen řetězcem morfémů, určitým fonologickým procesem nebo jiným prostředkem: všechny způsoby vyjádření slovních tvarů bychom mohli neproblematicky zahrnout do jednoho slovního paradigmatu a vytvářet na základě podobnosti paradigmat tzv. slovní schémata (word scheme).

Tímto způsobem WP nechává badatelům volný prostor pro použití jakékoliv metody pro popis tvaru uvnitř jednoho paradigmatu. Dokonce i samotný pojem morfému není pro tento model obligátní a používá se spíše jako zkratka, která se dá jednoduše nahradit něčím jiným (například pojmem procedury)¹³¹.

Toto se dá zároveň považovat i za nevýhodu WP. Lingvista, který by potřeboval, ať už z důvodu získání dat pro kvantitativní analýzu, nebo pro účel zkoumání syntagmatických vztahů, provádět morfologickou segmentaci, záhy zjistí, že model WP není ze své podstaty dostatečný pro kategorizaci a popis jevů uvnitř paradigmatu a musí si vypůjčovat pro tyto účely metody jiných modelů.

¹²⁷ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 63.

¹²⁸ BEDNAŘÍKOVÁ, Božena. *Slovo a jeho konverze*, s. 25.

¹²⁹ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 46.

¹³⁰ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 64.

¹³¹ HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*, s. 47.

Druhá nevýhoda modelu WP tkví v tom, že v jeho rámci je poměrně obtížné porovnávat podobné jevy, vyskytující se v různých jazycích. Zaměření na materiál konkrétních slovních tvarů může způsobit tendenci ke vzniku popisů, které jsou zaměřeny jenom na jeden konkrétní jazyk a neumožňují vyšší abstrakci (což ovšem nemusí nutně platit).

Jinak řečeno, model WP může být dobrou volbou pro popis diskontinuálních morfologických prostředků v rámci jednoho jazyka, ale je mnohem méně užitečný pro vypracování univerzální definice jakéhokoliv z těchto jevů.

3.3.3 *Item and Process*

Item and Process (dále IP) je modelem, který vznikl v prostředí amerického deskriptivismu a byl běžným především pro gramatický popis indiánských jazyků. Hockett spojuje vznik tohoto modelu se jménem E. Sapira a další rozvoj přístupu s M. Haasovou¹³². Model IP posloužil v generativním prostředí základem pro poměrně rozšířenou teorii lexikální morfologie, která byla rozpracována K. Mohananem, P. Kiparským, F. Katambou a dalšími¹³³.

Podstata přístupu IP spočívá v tvrzení, že stejně jako různá slova odvozená v derivaci, tak různé slovní tvary ve flexi jsou výsledkem určitých morfologických procesů. Účelem badatele pak není popis ani morfémů, ze kterých se slovo skládá, jak je tomu v modelu IA, ani všech slovních tvarů konkrétního slova podle modelu WP, ale popis všech možných procesů nebo procedur, jež vyjadřují morfologické gramatické kategorie¹³⁴. Jinak řečeno, přístup IP klade důraz na změny, které se odehrávají ve slově¹³⁵.

Tento model bychom mohli označit za nejvhodnější pro popis diskontinuálních morfologických prostředků, jelikož má rozpracovaný aparát pro popis změn, které se odehrávají uvnitř slova, ale zároveň se nesnaží vyjadřovat všechny tyto změny v rámci klasického pojetí morfému, jak to dělá model IA.

Například Thomas Payne v práci *Exploring Language Structure* uvádí seznam deseti základních morfologických procesů, který by nejen mohl postačit k popisu téměř jakéhokoliv z výše zmíněných diskontinuálních morfologických prostředků, ale je navržen evidentně s vědomím významu těchto prostředků pro morfologickou teorii:

¹³² HOCKETT, C.F. *Two Models of Grammatical Description*, s. 386.

¹³³ KATAMBA, Francis. *Morphology a*, s. 89.

¹³⁴ HOCKETT, C.F. *Two Models of Grammatical Description*, s. 397.

¹³⁵ PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 50.

1. prefixace
2. sufixace
3. infixace
4. cirkumfixace
5. modifikace báze (stem modification, v této bakalářské práci je tento proces označen jako introflexe)
6. autosegmentální variace (v této práci je užíváno označení supragmentální morfologické prostředky)
7. reduplikace
8. nekonkatenativní morfologie (v této práci označujeme tento proces jako transfixaci)
9. subtraktivní morfologie
10. skládání (compounding – v této práci jsme se o tomto prostředku dosud nezmiňovali, jelikož patří výlučně do derivační morfologie)

Jak je vidět, ze všech jevů popsaných v druhé kapitole této bakalářské práce nenacházíme v tomto seznamu jen metatezi, která by tam ale mohla být snadno doplněna, jelikož seznam není autorem míněn jako vyčerpávající¹³⁶.

Podobnou, ale více propracovanou klasifikaci nacházíme i v článku *Morphological Processes* Igora Melčuka. Autor rozlišuje mezi suprasegmentálními (adice a substituce na suprasegmentální úrovni) a segmentálními procesy, pak v rámci segmentálních procesů pojmenovává čtyři: adice (která se dále dělí na afixaci a reduplikaci), substituce, permutace (metateze) a subtrakce¹³⁷. Tato klasifikace se nám jeví jako vyčerpávající v případech, kdy máme co do činění s procesy, které se týkají jenom jednoho kořene (pro morfologické procesy týkající se několika kořenů má Melčuk jiný seznam), je totiž vhodná pro popis jakéhokoliv diskontinuálního nebo kontinuálního morfologického prostředku.

Ale i model IP má určité meze. Za prvé, ve své klasické podobě nerozlišuje mezi úrovněmi, na kterých se odehrávají rozličné procesy, ani se příliš nevěnuje tomu, v jakém pořadí tyto procesy následují v rozličných slovních tvarech, což může vést k zanedbávání rozdílů mezi flexí a derivací. Za druhé, v rámci modelu IP je ztíženo zkoumání syntagmatických vztahů mezi segmentálními prvky slova, jelikož jej

¹³⁶ PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*, s. 40–45.

¹³⁷ MELČUK, Igor. *Morphological Processes*, s. 527.

znemožňuje přístup k popisu všech morfologických prostředků jako k procesům a také nepřesné rozlišení nebo nerozlišení mezi procesy, jejichž výsledkem je morfém jakožto řetězec fonémů, a procesy, jejichž výsledkem není morfém v tomto pojetí.

4. Způsoby řešení problémů teoretického popisu diskontinuálních morfologických prostředků

V této kapitole se budeme věnovat teoriím, které rozvíjí klasické morfologické přístupy s cílem, aby mohly poskytnout vhodný teoretický aparát pro popis diskontinuálních morfologických prostředků, a také zcela novým teoriím, jež vznikly ze stejných důvodů. První podkapitola se bude zabývat úpravami modelu IA a rámci strukturalismu, ve druhé podkapitole se zaměříme na přístupy, jež vznikly v generativním prostředí.

4.1 Strukturální teorie

Model IA ve své klasické podobě byl záhy vyhodnocen jako nedostatečný pro popis celého spektra morfologických prostředků, a to dokonce už některými jeho zakladateli. Již ve čtyřicátých letech minulého století Z. Harris a Ch. Hockett poukazovali na to, že už při prvním kroku morfologické segmentace, jež má rozdělit slovo na opakovatelné úseky složené z fonémů, se setkáváme s jevy, které nemůžeme v rámci modelu IA popsat.

Proto Hockett ve své stati *Problems of Morphemic Analysis* s odvoláním na Harrise tvrdí, že je potřeba rozšířit pojetí morfu tak, aby zahrnoval „minus features“ (v terminologii této bakalářské práce subtrakce), „replacement features“ (introflexe), „zero features“ (nulový morf) a jejich kombinace¹³⁸. V pozdějším článku *Two Models of Grammatical Description* Hockett už běžně mluví o diskontinuálních morfémech¹³⁹.

Toto je klasické řešení problému popisu diskontinuálních morfologických prostředků v rámci modelu IA: neomezovat definici morfu jenom na segmentální řetězce morfému, ale chápat diskontinuální morfologické prostředky také jako morfémy. Jedná se o skutečně běžný přístup, se kterým se můžeme setkat dokonce i v českém lingvistickém prostředí: M. Komárek se v *Příspěvcích k české morfologii* zmiňuje o „alternačních morfémech“¹⁴⁰.

¹³⁸ HOCKETT, C.F. Problems of Morphemic Analysis. *Language*, 1947, č. 23, s. 323.

¹³⁹ HOCKETT, C.F. Two Models of Grammatical Description, s. 392.

¹⁴⁰ KOMÁREK, Miroslav. *Příspěvky k české morfologii*, s. 100.

Takové chápání diskontinuálních morfologických prostředků způsobilo vytvoření řady termínů, vystihujících jejich povahu jako afixů: suprafix (afix suprasegmentálního prostředku), duplifix (afix reduplikace), simulfix (afix introflexe), disfix (afix subtrakce)¹⁴¹.

Tímto se ale zanedbává rozdíl ve výrazové stránce mezi kontinuálními a diskontinuálními morfémy (například zůstává nevyřešen problém potenciálně nekonečného počtu alomorfů duplifixu, který byl formulován ve třetí kapitole). Proto je druhou možností úpravy modelu IA zavedení několika tříd jazykových znaků na úrovni morfologie. Například Plungjan mluví o dělení na segmentální (morfémy v klasickém pojetí) a nesegmentální (operace a nuly) znaky. Výrazovou stránkou operace je pak určitá změna v řetězci fonémů, nikoli řetězec sám¹⁴².

Vrcholem tohoto přístupu je pětisvazková monografie I. Melčuka s názvem *Kurz obecné morfologie* (vydána v devadesátých letech minulého století ve francouzštině; dodnes není přeložena do angličtiny), které se budeme věnovat nyní. Dříve jsme jméno tohoto autora zmiňovali v souvislosti s modelem IP, což platí v případě jeho novějšího článku *Morphological Processes* ve sborníku *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation* z roku 2000. Jeho dřívější práce jsou ale založeny na modelu IA.

V prvním svazku monografie Melčuk věnuje jednu podkapitolu popisu možných způsobů realizace jazykového znaku v morfologické rovině. Autor tvrdí, že označující se může v morfologii realizovat nejen jako řetězec fonémů, ale i jako komplex prozodémů nebo jazyková operace (i když drtivá většina označujících má v jazycích světa povahu řetězce fonémů)¹⁴³.

První způsob realizace označovaného Melčuk určuje jako segmentální (morfém), druhý a třetí jako nesegmentální, přičemž nesegmentální znak může být buď suprasegmentální (suprafix), nebo operační¹⁴⁴. Vlastností segmentálního znaku je jeho lineární členitelnost, totiž skutečnost, že se označující složitěho znaku skládá z konkatenace označujících jednoduchých znaků¹⁴⁵.

¹⁴¹ MÜLLER, Peter O, Ingeborg OHNHEISER, Susan OLSEN a Franz RAINER. *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, s. 270–278.

¹⁴² PLUNGJAN, Vladimir. *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*, s. 68.

¹⁴³ MELČUK, Igor. *Kurs obščej morfologii. Tom 1*. Vyd. 1. Z francouzštiny přeložil KIBRIK, A., s. 148.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 150.

Ve třetím svazku se Meľčuk zabývá popisem formálních morfologických prostředků, které definuje jako „formální jazykový prostředek, jenž se používá přímo nebo nepřímo¹⁴⁶ pro vyjádření morfologického významu“¹⁴⁷. Autor uvádí následující klasifikaci morfologických prostředků¹⁴⁸:

1. Jsoucna – diskrétní jednotky:
 - 1.1. Segmentální jsoucna – řetězce fonémů
 - 1.2. Suprasegmentální jsoucna
2. Operace:
 - 2.1. Modifikace – operace tykající se označujícího:
 - 2.1.1. Segmentální
 - 2.1.2. Suprasegmentální
 - 2.2. Konverze – operace tykající se syntaktiky¹⁴⁹
3. Lineární pořadí jsoucen

Operace Meľčuk popisuje jako změny, které se aplikují na jsoucna. Posluchač není schopen vnímat operaci bezprostředně, ale jen její výsledek, totiž změny probíhající v jsoucnech. Změny mohou být dvou druhů: buď se aplikují na označující a posluchač tedy vnímá změnu jako takovou (modifikace) anebo na syntaktiku, což znamená, že posluchač vnímá proměnu kombinovatelnosti znaku v textu (konverze)¹⁵⁰.

Modifikacím, jejich klasifikací a příkladům je pak věnována kapitola, která zaobírá skoro třetinu celého třetího svazku. V rámci této bakalářské práce uvedeme jenom Meľčukem navrženou typologii. Autor dělí všechny modifikační procesy na dvě velké skupiny: opakování a střídání¹⁵¹.

Typologie opakování je založena na rozlišení šesti různých příznaků: sféra aplikace (jeden nebo několik znaků), úplnost (opakuje se celá báze nebo jen její část), přesnost, bezprostřednost (něco odděluje opakovaný úsek od báze nebo ne), orientace (opakovaný úsek se vyskytuje po bázi nebo před bázi), schopnost přerušení¹⁵².

¹⁴⁶ Pod nepřímým vyjádřením morfologického významu Meľčuk pravděpodobně chápe morfém ve smyslu konektému u M. Komárka, totiž jako morfém, který nemá samostatný morfologický význam, ale přesto se na utváření tohoto významu podílí.

¹⁴⁷ MELČUK, Igor. *Kurs obščej morfologii. Tom 1*. Vyd. 1. Přeložili z francouzštiny PERCOV, N., SAVVINA, E., s. 7.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 9–10.

¹⁴⁹ Pod syntaktikou Meľčuk chápe syntagmatickou kombinovatelnost znaků.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 9.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 45–46.

¹⁵² Tamtéž, s. 51.

Střídání Mel'čuk dělí na segmentální a suprasegmentální podle povahy jsoucna, ve kterých se odehrávají. Mezi operacemi segmentálního střídání autor jmenuje: nahrazování, zkrácení, prodloužení (ke zkrácení analogická operace, ve které se ale za výchozí považuje zkrácený tvar) a metateze¹⁵³. V rámci terminologie používané v této bakalářské práci by první dva druhy operací odpovídaly názvům introflexe a subtrakce. V *Kurzu obecné morfologii* také najdeme vyčerpávající výčet všech vokálních a konsonantických střídání (ablaut, umlaut, palatalizace, nazalizace a jiné) a jiných operací, jež jsou autorovi známy, který tady nebudeme uvádět z důvodu omezeného rozsahu této bakalářské práce.

Mel'čukův model obecné morfologie tedy vzhledem k popisu diskontinuálních morfologických prostředků můžeme označit za plně postačující a zároveň za jeden z nejpracovanějších strukturálních morfologických modelů založených na přístupu IA.

4.2 Generativní teorie

V generativním prostředí nalzáme dvě morfologické teorie, jež vznikly v důsledku nespokojenosti jejich autorů s aparátem, který nabízí klasická generativní teorie (především generativní fonologie, vycházející z Chomského a Halleho práce *The Sound Pattern of English*), pro popis diskontinuálních morfologických prostředků: templatická morfologie a prozódická morfologie. Obě tyto teorie vychází z takzvané autosegmentální fonologie (autosegmental phonology), jejíž zásady byly prvně zformulovány v disertační práci Johna Goldsmitha z roku 1972. Templatická morfologie vychází z této teorie bezprostředně, prozódická morfologie pak navazuje zároveň jak na autosegmentální fonologii, tak na templatickou morfologii.

Autosegmentální fonologie, podobně jako morfologické teorie, jež na ni navazují, vznikla primárně pro popis jevů nesegmentální povahy. Jak uvádí sám Goldsmith ve své disertační práci s názvem *Autosegmental Phonology*, inspirací pro vytvoření této teorie pro něj byla skutečnost, že v některých jazycích dokonce i krátké vokály mohou mít zároveň dva tóny (následující po sobě), což se nedá patřičným způsobem popsat pomocí aparátu segmentálních prostředků¹⁵⁴. Řešení tohoto problému z pohledu autosegmentální morfologie spočívá v tvrzení, že fonologické procesy nenáleží jedné nerozvrstvené jazykové rovině, nýbrž se odehrávají na několika vrstvách

¹⁵³ Tamtéž, s. 63.

¹⁵⁴ GOLDSMITH, John. *Autosegmental Phonology*, s. 5.

(tiers), jež jsou nezávislé na sobě (Goldsmith je nazývá „autosegmenty“), ale přesto jsou propojeny složitou sítí hierarchických vazeb a ovlivňují se navzájem¹⁵⁵. Důležité přitom je, že v rámci jedné vrstvy jednotky mají segmentální povahu a tvoří lineární sekvenci¹⁵⁶.

Rozvinutím této teorie se stal model, podrobně rozpracovaný G. Clementsem a S. Keyserem v práci *CV Phonology: a Generative Theory of the Syllable*. Právě tento model slouží jako základ pro popis velkého množství diskontinuálních morfologických jevů v rámci templatické morfologie. Přínos CV modelu spočívá v tom, že při popisu slabik postuluje existenci zvláštní vrstvy, která se nachází mezi segmentální vrstvou (složenou z fonémů) a vrstvou tónu a která tyto dvě vrstvy propojuje. Tato prostřední vrstva nese svůj název podle toho, jak se označují její jednotky: nejsou to již fonémy, nýbrž abstraktněji definované elementy typu C (konsonant) a V (vokál neboli vrchol slabiky)¹⁵⁷.

Zatímco Clements a Keyser zaměřují svou pozornost spíše na fonologické jevy, John McCarthy ve své práci *A Prosodic Theory of Nonconcatenative Morphology* používá tento model pro popis diskontinuálních morfologických prostředků, zejména transfixace v arabštině a jiných semitských jazycích¹⁵⁸.

V rámci jeho teorie je arabské sloveso reprezentováno třemi morfémy na třech různých vrstvách: na vrstvě kořene neboli konsonantické vrstvě (root tier), kosterní vrstvě (skeletal tier, synonymum termínu CV tier) a vokalicko-melodické vrstvě (vocalic melody tier). Kosterní vrstva je označována za nosič takzvané prozódické šablony (prosodic template, od toho termínu je odvozen i název „templatická morfologie“), která je právě tím prostředkem, pomocí kterého jsou vyjádřeny některé morfologické kategorie, například kauzativ¹⁵⁹. To znamená, že se sloveso skládá ze tří diskontinuálních morfémů: konsonantického kořene, prozódické šablony a vokalického transfixu¹⁶⁰.

Ve druhé kapitole této bakalářské práce jsme se již zmiňovali o problémech gramatického popisu arabského kauzativu, jenž se tvoří geminací prostředního

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 2.

¹⁵⁶ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 156.

¹⁵⁷ CLEMENTS, George N. a Samuel Jay KEYSER. *CV Phonology: A Generative Theory of the Syllable*, s. 10.

¹⁵⁸ MCCARTHY, John J. *A Prosodic Theory of Nonconcatenative Morphology*. *Linguistic Inquiry*, 1981, č. 12, s. 374.

¹⁵⁹ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 166.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 173.

konsonantu kořene: pomocí templatické morfologie by se tento jev dal jednoduše kategorizovat jako změna prozódické šablony, která spočívá v přidání jednoho konsonantického segmentu (například CVCVC -> CVCCVC).

Později Alec Marantz, Ellewn Broselowová a jiní autoři rozšířili pojem prozódické šablony tak, aby se templatická morfologie mohla používat při popisu reduplikace. V tomto modelu se na opakovaný úsek nahlíží jako na morfém, který na rozdíl od klasických morfémů není přesně specifikován (underspecified) z hlediska svého fonologického naplnění, a je určen pouze morfematickou šablonou (morpheme template), jež je umístěna v kosterní vrstvě¹⁶¹.

Další vývojovou fází templatické morfologie označujeme jako prozódickou morfologii, a to s toho důvodu, že se někteří zastánci této teorie s postupem času začali vymezovat vůči popisu kosterní vrstvy pomocí CV jednotek a prosazovali, aby byla tato vrstva definována v termínech fonologické prozodie (totiž mora, slabika, stopa a fonologické slovo)¹⁶². To znamená, že výše uvedený příklad s arabským kauzativem by byl z hlediska prozódické morfologie popisován jako zvýšení počtu mor v každé ze dvou slabik slova při zachování stejného počtu segmentů ve vokalické vrstvě. Tento popis se na první pohled zdá jako komplikovanější, autoři teorie ale argumentují tím, že prozódická morfologie je úspornější a umožňuje popis většího počtu jevů pomocí menšího popisného aparátu (totiž nezavádí další pojmy a používá termíny, které již jsou nedílnou součástí fonologické teorie)¹⁶³.

Prozódická morfologie se pak zaměřuje na zkoumání vazeb mezi segmentální vrstvou a suprasegmentální vrstvou, přičemž její základní pravidlo spočívá v tom, že každý segment (foném) musí být vždy propojen s nějakou prozódickou jednotkou. To znamená, že úkolem gramatického popisu v této teorii je určení asociačních pravidel, na základě kterých jsou vrstvy propojeny, přičemž se tvrdí, že existují nějaká univerzální asociační pravidla, která jsou doplňována pravidly specifickými pro určitý jazyk¹⁶⁴.

Další morfologickou teorií, která je také charakterizována určitou snahou o těsnější propojení morfologie a fonologie a která také zavedením přesně definovaného rozvrstvení rovněž připomíná autosegmentální fonologii (byť z ní není přímo

¹⁶¹ Tamtéž, s. 184.

¹⁶² MCCARTHY, Joan a Alan PRINCE. Prosodic Morphology and Templatic Morphology. In: *Perspectives in Arabic Linguistics II*, s. 2.

¹⁶³ Tamtéž, s. 3.

¹⁶⁴ KATAMBA, Francis. *Morphology*, s. 194.

odvozená), je teorie lexikální morfologie neboli lexikální fonologie a morfologie. Tato teorie na rozdíl od templatické a prozódické morfologie nevznikla se záměrem nabídnout lepší popisný aparát pro diskontinuální morfologické prostředky; zmiňujeme ji zde jen z toho důvodu, že rozvíjí model IP.

Ve třetí kapitole jsme vytýkali klasickým IP modelům zanedbávání rozdílu mezi flexí a derivací, a právě tento problém se snaží vyřešit lexikální morfologie pomocí rozdělení morfologických procesů na základě hierarchicky organizovaných vrstev (strata). Tato teorie je označována za lexikální z toho důvodu, že strata lexikální morfologie jsou formulovány tak, aby odpovídala stratům mentálního lexikonu, ve kterém jsou uložena morfologická a fonologická pravidla¹⁶⁵.

Jeden z autorů této teorie, Paul Kiparsky, postuluje tři vrstvy, na kterých se mohou odehrávat morfologické procesy: první stratum je spojeno s nepravidelnou flexí a derivací, druhé stratum s pravidelnou derivací a s kompozicí, třetí s pravidelnou flexí¹⁶⁶.

Propojení mezi morfologií a fonologií je v rámci této teorie chápáno tak, že určitý morfologický proces, je-li je aktivován, spouští určitý fonologický proces, který s ním je propojen. Z tohoto hlediska jsou anglické afixy rozděleny na neutrální a neneutrální (non-neutral). Druhý typ afixů na rozdíl od prvního má schopnost vyvolávat jisté fonologické procesy, jež mohou proměňovat segmenty báze, ke které se afix připojuje, nebo posouvat přízvuk slova¹⁶⁷.

Vzhledem k popisu diskontinuálních morfologických prostředků můžeme vyhodnotit všechny teorie, jež jsou popsány v této podkapitole, jako postačující. Prozódickou morfologii bychom ale měli přece jen označit za vhodnější, jelikož je univerzálním modelem, vhodným pro popis nejenom diskontinuálních morfologických jevů. Ve srovnání s tím se sféra aplikace templatické morfologie téměř výlučně omezuje na transfixaci a reduplikaci. Lexikální morfologie se nám jeví jako poměrně úspěšný pokus obohacení modelu IP o určitou syntagmatickou perspektivu, ale zároveň musíme konstatovat, že se jedná o teorii, která vznikla v aplikaci na angličtinu a je teprve otázkou, zda se osvědčí jako univerzální morfologický model.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 89.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 95–96.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 89.

Závěr

Jak jsme ukázali v této bakalářské práci, diskontinuální morfologické prostředky, ačkoliv nejsou běžné (s výjimkou introflexe) v indoevropských jazycích, mohou hrát významnou roli v morfologických systémech jiných jazyků světa (zejména v případě austronéských jazyků).

Dále jsme ukázali, že existence diskontinuálních morfologických prostředků má velký význam pro morfologickou teorii, jelikož vyvrací klasickou definicí morfému. V důsledku toho se gramatické teorie musí vyrovnávat s problémem teoretického popisu těchto jevů.

Za nejvhodnější mezi klasickými modely gramatického popisu jsme v tomto ohledu označili model Item and Process, který ale také má, stejně jako jiné modely, určité nevýhody. Pokusy o vytvoření vhodnějšího teoretického aparátu pro zkoumání diskontinuálních morfologických prostředků způsobily buď značné proměny klasických modelů (I. Mel'čuk) anebo vznik nových teoretických přístupů (templatická a prozódická morfologie).

Pro nově vzniklé nebo upravené modely jsou příznačné některé tendence: za prvé, ve většině případu autoři usilují o širší pojetí morfologie, která již nepracuje jen s morfémy jakožto řetězci fonémů, ale předpokládá i jednotky jiné povahy, za druhé je v těchto přístupech patrná snaha o těsnější propojení morfologie a fonologie.

Současná morfologická teorie tedy nabízí hned několik univerzálních popisných metod jak strukturálního, tak generativního zaměření, jež jsou schopny adekvátně popisovat diskontinuální morfologické prostředky, ale otázka, jaká z těchto metod by měla být upřednostňována, zůstává otevřená.

Seznam zdrojů

1. ALKIRE, Ti, Carol ROSEN. *Romance Languages: A Historical Introduction*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. ISBN 9780521717847.
2. BECKER, Thomas. Metathesis. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 576–581. ISBN 3110111284.
3. BEDNAŘÍKOVÁ, B. Je čeština „ideální“ reprezentant flexivního typu jazyka? *ROMANOSLAVICA*, 2009b, roč. XLV, Bucharest: Universitatea din Bucuresti, 41–50.
4. BEDNAŘÍKOVÁ, Božena. *Slovo a jeho konverze*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009. ISBN 9788024422206.
5. BERKOV, Valerij. *Současné germánské jazyky*. 1. vyd. Přeložila Renata BLATNÁ. Praha: Univerzita Karlova - Nakladatelství Karolinum, 2002. ISBN 8024602687.
6. BLOOMFIELD, Leonard. *Language*. 13. impr. London: Allen & Unwin, 1976. ISBN 0044000162.
7. BORG, Albert J., Marie AZZOPARDI-ALEXANDER. *Maltese*. New York: Routledge, 1997. ISBN 0415022436.
8. BROSELOW, Ellen. Transfixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 552–557. ISBN 3110111284.
9. CLEMENTS, George N. a Samuel Jay KEYSER. *CV Phonology: A Generative Theory of the Syllable*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983. ISBN 0262030985.
10. ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Vyd. 4., V Karolinu 2., dopl. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 9788024619460.
11. DANĚŠ, František. *Kultura a struktura českého jazyka*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 9788024616483.
12. DRESSLER, Wolfgang. Subtraction. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 581–587. ISBN 3110111284.

13. DUŠKOVÁ, Libuše, Zdenka STRNADOVÁ, Dagmar KNITTLOVÁ, Jaroslav PEPRNÍK a Jarmila TÁRNYIKOVÁ. *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*. Vyd. 1. Praha: Academia, 1988.
14. ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky: srovnávací fonologie a morfologie*. 1. vyd. Praha: Academia, 1982.
15. ERHART, Adolf. *Základy jazykovědy*. 2. upr. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. ISBN 8004246125.
16. FORTSON, Benjamin W. *Indo-European Language and Culture: An Introduction*. 1. vyd. Malden: Blackwell Publishing, 2004. ISBN 1405103167.
17. GOLDSMITH, John. *Autosegmental Phonology*. Cambridge (Massachusetts), 1976. Disertační práce. MIT, Department of Foreign Languages and Linguistics.
18. GORELOVA, Liliia. *Manchu Grammar*. Boston: Brill, 2002. ISBN 9789004123076.
19. GREENBERG, Joseph H (ed.). *Universals of language: report of a conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961*. 2. vyd. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966. ISBN 0262570084.
20. HALL, Christopher J. Prefixation, Suffixation and Circumfixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 535-545. ISBN 3110111284.
21. HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *O čem je morfologie*. První české vydání. Přeložili Aleš KLÉGR, Kateřina VAŠKŮ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 9788024625041.
22. HASPELMATH, Martin a Andrea D. SIMS. *Understanding Morphology*. Vyd. 2. London: Hodder Education, 2010. ISBN 9780340950012.
23. HOCKETT, C.F. *A Course in Modern Linguistics*. London: Collier-Macmillan, 1958. ISBN 9780023550904.
24. HOCKETT, C.F. Problems of Morphemic Analysis. *Language*, 1947, č. 23, s. 321-343
25. HOCKETT, C.F. Two Models of Grammatical Description. *Word*, 1954, č. 210, s. 386-399
26. HYMAN, Larry, William LEBEN. Suprasegmental Processes. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 587-594. ISBN 3110111284.

27. ISTVÁN KENESEI, Robert M. *Hungarian: Descriptive Grammar*. London: Routledge, 2010. ISBN 9780415600095.
28. KARLÍK, Petr, Marek NEKULA a Jana PLESKALOVÁ (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 807106484X.
29. KATAMBA, Francis. *Morphology*. Vyd. 2. Houndsmills: Palgrave Macmillian, 2006. ISBN 9781403916433.
30. KOMÁREK, Miroslav. *Příspěvky k české morfologii*. Druhé rozšířené vydání, (1. vyd. v Periplu). V Olomouci: Periplum, 2006. ISBN 8086624277.
31. MATTHEWS, P. *Morphology*. 2. vyd. New York: Cambridge University Press, 1991. ISBN 0521422566.
32. MCCARTHY, Joan a Alan PRINCE. Prosodic Morphology and Templatic Morphology. In: *Perspectives in Arabic Linguistics II*. Amsterdam (Filadelfie): John Benjamins Publishing Company, 1990, s. 1-55.
33. MCCARTHY, John J. A Prosodic Theory of Nonconcatenative Morphology. *Linguistic Inquiry*, 1981, č. 12, s. 373-418.
34. MELČUK, Igor. *Kurs obščej morfologii. Tom 1*. Vyd. 1. Přeložil z francouzštiny KIBRIK, A. Moskva: Progress, 1997. ISBN 5785900211.
35. MELČUK, Igor. *Kurs obščej morfologii. Tom 1*. Vyd. 1. Přeložili z francouzštiny PERCOV, N., SAVVINA, E. Moskva: Progress, 2000. ISBN 5785900213.
36. MELČUK, Igor. Morphological Processes. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 523-535. ISBN 3110111284.
37. MORAVCSIK, Edith A. Infixation. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 545-552. ISBN 3110111284.
38. MÜLLER, Peter O, Ingeborg OHNHEISER, Susan OLSEN a Franz RAINER. *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. Boston: De Gruyter Mouton, 2015. ISBN 9783110375664.
39. NEWMARK, Leonard, Philip HUBBARD a Peter R. PRIFTI. *Standard Albanian: A Reference Grammar for Students*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1982. ISBN 0804711291.

40. OOSTENDORP, Marc van (ed.). *The Blackwell Companion to Phonology*. 1. vyd. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 2011. ISBN 978140518426.
41. PAYNE, Thomas. *Exploring Language Structure: A Student's Guide*. Vyd. 1. New York: Cambridge University Press, 2006. ISBN 9780511140082.
42. PLUNGJAN, Vladimir. *Obščaja morfologija: vvedenije v problematiku*. Vyd. 2. Moskva: Editorial URSS, 2003. ISBN 5354003148.
43. POVEJŠIL, Jaromír. *Mluvnice současné němčiny*. 3. vyd. Praha: Academia, 1994. ISBN 8020000763.
44. QUITOUT, Michel. *Grammaire berbère: rifain, tamazight, chleuh, kabyle*. Paris: Harmattan, 1997. ISBN 2738460046.
45. RUBBA, Johanna. Introflection. In: *Language Typology and Language Universals*. Berlín: De Gruyter, 2001, s. 678–694. ISBN 3110114232.
46. SAUSSURE, Ferdinand de, Albert RIEDLINGER a Tullio DE MAURO. *Kurs obecné lingvistiky*. Vyd. 2. (v Academii vyd. 1.). Editor Charles BALLY, editor Albert RIEDLINGER, editor Marguerite Albert SECHEHAYE, přeložil František ČERMÁK. Praha: Academia, 1996. ISBN 8020005609.
47. SNEDDON, James N. *Indonesian Reference Grammar*. 2. vyd. Crows Nest, N.S.W.: Allen & Unwin, 2010. ISBN 9781742371351.
48. TROMMER, Jochen (ed.). *The Morphology and Phonology of Exponence*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2012. ISBN 9780199573738.
49. WILTSHIRE Caroline, Alec MARANTZ. Reduplication. In: *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. 1. vyd. Berlin: De Gruyter, 2000, s. 557–567. ISBN 3110111284.